

उवाजवुड विवपुव

РОМСКО КУЛТНО МЕСТО

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ
ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

ЗАЈДЕ БАЦА
РОМСКО КУЛТНО МЕСТО

ЗАЈДЕ БАЦА
РОМСКО КУЛТНО МЕСТО
Друго допуњено издање

Издавач
ЈУРОМ Центар, Ниш

За издавача
Осман Балић

Рецензенти
Др Дејан Крстић
Др Владан Вучић

Превод на ромски
Баја Сaitовић Лукин
Славица Васић
(текст М. Ар. Поповића и Епилог)

Превод на енглески
Бранислав Ђорђевић
Милош Тасић
(текст М. Ар. Поповића и Епилог)

Превод на немачки
Берислав Жупарић
Маја Антић
(текст М. Ар. Поповића и Епилог)

Слика на предњој корици
Ксенија Трофимова (Ксения Трофимова)

Слика на позадини
Зоран Тодоровић Тодор

Компјутерска припрема и прелом
Дарко Јовановић

Штампа
Scero print, Ниш

Тираж
1000

ISBN 978-86-905704-2-3

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ
ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

ЗАЈДЕ БАЦА
РОМСКО КУЛТНО МЕСТО
Друго допуњено издање

Ниш, 2025

Објављивање монографије финансијски помогло Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог Републике Србије средствима из Буџетског фонда за националне мањине за програме и пројекте из области културе у 2024. години.
Ставови изнети у пројекту нису нужно ставови Владе Републике Србије.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР: О ИСТРАЖИВАЊУ РОМСКИХ КУЛТНИХ МЕСТА	7
ЗАЈДЕ БАЦА У ОТОМАНСКОЈ ЛЕГЕНДИ (записи Д. Бојанић, Ф. Каница, М. Ђ. Милићевића и М. Ар. Поповића)	11
ЗАЈДЕ БАЦА КАО ИСЛАМСКО-ХРИШЋАНСКО СВЕТИЛИШТЕ (написи Ђ. Стаменковића, М. Арсић, И. Трајковића и Н. Јашића)	16
ЧУВАР КУЛТНОГ МЕСТА (Неша Асић)	21
ЗАКЉУЧЦИ: ДАВАЊЕ И ПРИМАЊЕ	25
ЕПИЛОГ	27
ZAJDE BADŽA ANDI OTOMANSKO LEGENDA (hramosarde D. Bojanić, F. Kanic, M. Đ. Milićević i M. Ar. Popović)	28
ZAJDE BADŽA SAR HORAHANO-TRUŠULESKO SUMNAKANIPE (hramosarde Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković i N. Jašić)	33
ARAKHAVNO E KULTNE THANESO (Neša Arsić)	38
PHANDIMATA: DIMATA THAJ THERIPE	42
EPILOGO	44
ZAJDE BADŽA IN THE OTTOMAN LEGEND (records by D. Bojanić, F. Kanitz, M. Đ. Milićević and M. Ar. Popović)	45
ZAJDE BADŽA AS AN ISLAMIC-CHRISTIAN HOLY PLACE (writings by Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković and N. Jašić)	50
THE KEEPER OF THE CULT PLACE (Neša Asić)	55
CONCLUSIONS: GIVING AND RECEIVING	59
EPILOGUE	61

ZAJDE BADŽA (ZAHIDE BADŽI) IN DER OSMANISCHEN LEGENDE	
(Aufzeichnungen von D. Bojanić, F. Kanitz, M. Đ. Milićević und M. Ar. Popović)	62
ZAJDE BADŽA (ZAHIDE BADŽI) ALS ISLAMISCH- CHRISTLICHES HEILIGTUM	
(Niederschriften von Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković und N. Jašić)	66
WÄCHTER DER KULTSTÄTTE (Neša Asić)	68
SCHLUSSFOLGERUNGEN: GEBEN UND NEHMEN	71
NACHWORT	72
ПРИЛОЗИ	73
ЛИТЕРАТУРА	80
Списак имена	82
Белешка о ауторима	83

ПРЕДГОВОР: О ИСТРАЖИВАЊУ РОМСКИХ КУЛТНИХ МЕСТА

Одавно је један од нас потцртао да нишки Роми деле општу судбину српских (Ђорђевић 2001). Први помак на друму разбијања предрасуда о Ромима, нашим добрим комшијама, свакако јесте темељно упознавање њихове прошлости и садашњости, културе и свакодневице, *религије и обичаја*. Бројнима је непознато да је поприлично записано и написано о Ромима „вилиног града“ и ближе околине. Записима из њиховог живота испуњавали су своје бележнице следећи писци: Тихомир Ђорђевић (1984), Татомир Вукановић (1983), Јован Ђирић (1979, 1995), Богдан Ђуровић/Драгољуб Б. Ђорђевић (1996), Ђорђе Стаменковић (1997), Драгољуб Б. Ђорђевић/Драган Тодоровић (1999), Ива Трајковић (2000), Сретен Петровић (2000), Светозар Стајић (2001) и Ненад Јашић (2001). На тим основама, негде од средине 90-их година, утемељила се *Нишка ромолошка школа* чији су припадници објавили на стотине научних радова, монографских студија и књига о нишким (и српским) Ромима.¹

Школа је, с обзиром на њену културолошку усмереност, посебну пажњу у истраживању поклонила обради ромских култних места,² водећи рачуна о томе да већина њих буду она која су у функцији, али је проучила и неколико угашених, држећи се наука да је светост неког места за сваки верујући народ, дакако и ромски, трајнија и да се кад-тад може обновити. Ретка су култна места која су за неку веру и народ изгубила значај или су у потпуности одбачена.

Драгољуб Б. Ђорђевић је за изучавање спремио прелиминарну типологију култних места на:

IA култна места која посећују искључиво Роми;

IB култна места која Роми посећују заједно са осталим народима; и

IV сакралне храмове, као култних места окупљања Рома.

Другом нашем типологијом међу ромским култним местима издвајамо:

IIA угашена, изумрла култна места; и

IIБ активна (жива), у функцији култна места.

¹ Попис урађеног и публикованог припремио је Драган Тодоровић (2006, 2017) у два библиографијама: оној која покрива период од 1996. до 2005. и другој која обједињује време од 1996. до 2015. године. Погледати и Д. Б. Ђорђевићеве поговоре тим издањима (Ђорђевић 2006, 2017).

² Српска етнологија довољно је проучавала српска култна места, али у њој изостају задовољавајуће класификације, типологије и анализе њихових функција; Дејан Крстић (1998, 2001/2002) је један од ретких етнолога који развија типологију култних места на: *култна дрвећа и крстове, култне изворе и црквишта – остатке ранијих цркава*.

Тако смо у склопу истраживања *Romani Places of Cult and Culture of Death*, које смо спровели од 2001. до 2003. године у нишком крају и југоисточној Србији, а за програм *Roma Culture in Central & Eastern Europe* (OSI, Budapest), пронашли и обрадили десет култних места: *Крушка* и *Кадијин крст* (Књажевац), *Крст* (Сврљиг), *Черкеска чесма*, *Орлански камен* и *Савићевац* (Прокупље), *Крковца* и *Ханик* (Прешево), *Црква Узвишења Светог Крива* и *Зајде Баца* (Ниш). Резултати истраживача – Д. Б. Ђорђевића, Д. Тодоровића, Баје Сaitовића Лукина, Ибрахима Османија и Радета Вучковића – објављени су на енглеском и ромском језику у књизи *Romani Cult Places and Culture of Death / Romane kultna thana thay i kultura merubasiri* (Saitović-Lukin et al. 2005).

Руководећи државним пројектом (*Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, који се изводио на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансирало га Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС), инсистирали смо да се настави с изучавањем култних места. Из тога је произашао и обиман зборник на енглеском – *Cult Places on the Border* (Ђорђевић, Todorović, and Krstić 2014) – а у њему и неколико радова о ромским светилиштима.

Посебан истраживачки подухват, надамо се, представља обрада Зајде Баце, вишевековног култног места нишких Рома, које је утемељено на изворној отоманској легенди о побожној девојци/жени, Туркињи која је вероватно живела у Нишу у 16. веку. Све до краја 19. века ексклузивно култно место нишких Турака, са ослобађањем Ниша од отоманских завојевача Зајде Баца се установљава као особено исламско-хришћанско светилиште, са Ромима као искључивим баштаницима легенде о Зајде Баци. Данас ово место посећују, поштују и славе сви Роми без обзира на претке, конфесионално порекло, актуелну вероисповест или религиозни статус. Не губећи у ритуалном практиковању сопствене културне специфичности и народносни идентитет, Роми на примеру Зајде Баце на најбољи начин презентују изворно вишевековно искуство живота у мултиетничким и вишеверским друштвима.

У првој фази изучавања отворили смо проблем, сакупивши на једном месту све оно што је записано и објављено о Зајде Баци (Ђорђевић и Тодоровић 2001./2002) (видети графикон 1). И хронолошко ређање историјских, етнолошких и савремених публицистичких написа, онако како су се појављивали, већ довољно наговештава пут трансформације отоманске, тј. мухамеданске легенде у својеврстан вид религијског уверења нишких Рома, преточен у сакрализовање конкретног простора – сада култног (видети слике 3, 4, 5, 6 и 7). У другој фази, за ову прилику и садашњи, досегнути ниво анализе, понављамо четири кључна изве-

штаја: два из тзв. првог блока до 20. века и два с његовог краја и почетка трећег миленијума; прештампавамо и скраћени интервју са чуварем култног места. Тако да је сада књижица прво интегрално издање рукописа на српском о ромском светилишту Зајде Баџа, док већ објављене верзије на енглеском, ромском и немачком језику прештампавамо.

Пре тога, текст о Зајде Баџи, ексклузивној појави са којом ни већина Нишлија не кореспондира, наишао је на прилично занимање стручне јавности. Зато је објављиван у више верзија и на неколико језика.

Професор Сретен Петровић, утемељивач Етно-културолошке радионице у Сврљигу и *Етно-културолошког зборника*, омогућио нам је да преко сажете верзије чланка упознамо наше и стране, поглавито балканске, фолклористе, етнологе и антропологе с ромском светицом и изистински несвакидашњим светилиштем (Ђорђевић и Тодоровић 2001/2002, 77–82).

Југословенско удружење за научно истраживање религије уврстило га је у прекретнички зборник *Вере мањина и мањинске вере* (Ђорђевић и Тодоровић 2001, 249–260), а Д. Б. Ђорђевић (2010, 294–320) у своје већ класично дело *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*.

Напис о Зајде Баџи, захваљујући Томасу Бремеру (Bremer), изванредном богослову са Универзитета у Минстеру, публикован је на немачком језику у цењеном часопису *Ost-West Europäische Perspektiven* (Ђорђевић und Тодоровић 2008, 48–65).

Напоследку, на енглеском (Cult Place Zajde Badža) и ромском (Kulthno Than Zajde Badža) једна верзија је штампана у поменутој књизи *Romani Cult Places and Culture of Death / Romane kultna thana thay i kultura meribasiri* (Saitović-Lukin et al. 2005, 45–58; 283–296).

Читаоци су сада у прилици да оцене да ли смо успели у намери да покажемо:

(а) како Роми нису само пасивна културна заједница већ јесу и активна, самоопредељива нација;

(б) да су Роми, и у религијском простору, пример другима како треба бити спреман и на давање и на примање, а не само на наметање свога *creda* и културног модела; и

(в) да ромском културном хабитусу одговара интеркултурална интеграција, јер синкретичко слављење култних места и практиковање културе смрти не иде на уштрб губљења сопствених културних специфичности и народносног идентитета.

Напоследку, не и по знатности, истичемо и чињеницу да смо ангажовањем академског сликара Зорана Тодоровића Тодора обезбедили

прво, ама баш прво, представљање лика Зајде Баце.³ Његова креација, на којој неизмерно захваљујемо, можда заживи и претвори се у трајну слику по којој ће надлазеће генерације Рома и нерома препознавати ту легендарну девојку. Може бити, што и желимо, да Тодоров рад опстане и остане, а да наша скромна монографска студија буде превазиђена новијим и продубљенијим изучавањима ромских култних места.

³ „Када будеш прочитао верзију прикупљених текстова о Зајде Баци, видећеш да је ту реч о легенди, која је можда узора имала у стварном догађају, а можда и не. Углавном, нити се тачно зна ко је била Зајде Баца, ни како је изгледала. Нема поузданијих описа њеног изгледа. Неки дан смо са професором Ђорђевићем седели у кафани и пили пиво на овој врућини, разговарајући о припремању читавог материјала и мени је пала на памет занимљива идеја. Она је следећа: *да ти, на основу података из писане грађе и креативног доживљаја, спремим насловну страну будуће књиге и неколико цртежа који би пратили описана дешавања. Ти би могао, полазећи од свега доступног, да осмислиш лик Зајде Баце или само осликаш поједине интересантне сцене из приповедања (њено узлетање у небо или детаље Тврђаве са папучама које су остале после њеног нестанка, разговор с мајком или са оцем који је на хаџилуку, итд.)*“ (Из писма Д. Тодоровића сликару Зорану Тодоровићу Тодору – Ниш, 24. јули 2001)

ЗАЈДЕ БАЦА У ОТОМАНСКОЈ ЛЕГЕНДИ
(записи Д. Бојанић, Ф. Каница, М. Ђ. Милићевића и М. Ар. Поповића)

Душанка Бојанић, пишући о Нишу у раздобљу турске власти до великог рата 1683 (1983, 131–132), препричава Евлије Челебије (Çelebi), из 1660, запис о Захиде-баџи, што је вероватно прво спомињање тог мухамеданског предања:

„Евлија Челебија, између осталог, помиње Захиде-баџи. Судајући по имену (Захиде значи искушеница, подвижница) и по надимку (баџи значи сестра и почасни је назив које су добијале супруге и ћерке поглавара бекташијских текија), Захида-баџи је била побожна и уважавана особа. Али, не зна се када је живела. Евлија Челебија говори о њој као особи о којој се у његово време не зна много. Због тога би се могло претпоставити да је ова побожна нишка муслиманска жена живела средином XVI или у другој половини XVI века, свакако, доста пре Евлијиног проласка кроз Ниш.

Турбе Захиде-баџи указује да је она сама по себи била значајна особа, јер би, да је била само жена или ћерка неког дервишког шејха, била сахрањена заједно с њим. Себиљ који је подигла био је скроман, али драгоцен дар суграђанима, због култа воде у исламу, а и због неоспорне потребе Нишлија да дођу до здраве пијаће воде...

Најзначајнији објект који је муслиманском Нишу дала Захиде-баџи био је њена текија. Међу познатим текијама у Нишу, Евлија Челебија је споменуо текију на врху моста која је припадала бекташијама, затим текију Захиде-баџи и Хајдар-ћехајину текију.

Поставља се питање којем је реду припадала Захиде-баџи. Свакако би требало претпоставити да је она припадала неком реду сродном бекташијама, а можда и бекташијском. Текија као архитектонски објект није морала бити посебна грађевина. Најчешће се у балканским градовима стамбена зграда претварала у текију. Ова текија постојала је и у другој половини XIX века.

У званичним салнамама, годишњацима, из последњих година турске управе Нишом, помиње се турбе Захиде-баџи као постојеће. Истовремено, у Нишу је постојало и предање о турбету са гробом 'неке Туркиње девојке', које се односило, по својој прилици, на турбе Захиде-баџи. По тој легенди девојка је била млада и веома побожна усвојеница неког богатог Турчина из Ниша, који је отишао на хаџилук на ћабу. Када је уочи Бајрама помајка спремила доста јела и слаткиша, девојка је затражила један сахан јела које је њен поочим најрадије јео, да му га однесе у Меку. После упорних молби, помајка јој испуни жељу и да сахан с јелом, а девојка изађе из куће 'и не удари на градска врата, него правце преко градског бедема и преко рова'. Ту је нестала заувек,

а само су у градском рову нађене њене папуче. Када је поочим дошао са ћабе, жена му је испричала све о нестанку девојке. Он је тада из бисага извадио и дао жени онај исти сахан који је она са јелом дала поћерци. Испричао је да је тај сахан пун гурабија нашао, сутрадан по Бајраму, у својој соби у Меки.

На месту где су остале девојчине папуче, побожни Турци виђали су некакву светлост коју није палила човечја рука. На том месту саграђена је лепа гробница са турбетом, дело поочима и осталих Нишлија који су веровали да се девојка посветила. Ово турбе није трпело покривач, због чега је три пута грађено и три пута се само рушило, па је деведесетих година XIX века стајао гроб откривен да га бије киша и греје сунце.

Врло сличан мотив среће се у легенди о турбету Муја Бабе у Скадру. Он је био слуга у Скадру, а свом господару, који је отишао на ћабу, однео је пјату са халвом.

Турбе Туркиње девојке у Нишу налазило се близу некадашњих београдских врата у рову.“

Феликс Каниц (Kanitz), истраживач и путописац, у више наврата обилазећи Ниш (Петровић 2000), најпре још за време Турака, приликом друге посете (1864), оставља цртицу о легендарној девојци: „У непосредној близини чесме коју је саградио Хајдар-ћехаја видео сам једно тулбе, подигнуто над гробом неке нишке девојке која је постала чувена због свог чудесног путовања у Меку и још једно у којем је почивала Деруни баба, чије је молбе Алах увек услишавао (Каниц 1985, 155).“; потом, у ослобођеном Нишу (1887), записује: „И на описаној маварској главној капији цитаделе је султанов знак уступио место српском грбу с орлом; узалуд сам, исто тако, тражио црвени сарај у којем ме је Абдурахман-паша онако строго испитивао. Он је савњен са земљом, као и турски станови, чији су га вртови улепшавали свежим зеленилом, као и тулбе светице, чије су кости 1883. предате хоџи најближе џамије да их сахрани...“ (Каниц 1985, 166).

Милан Ђ. Милићевић, знани историчар и државник, боравео је у Нишу одмах по ослобођењу од Турака, 1878. године, и радећи на тексту „Нишки округ“, који је објављен у књизи *Краљевина Србија, нови крајеви* (1884, 96–98), живописно и изворно бележи мухамеданску легенду од самих Турака:

“Близу градских београдских врата имају нека два турска гроба (две тулбе), које Турци поштују као гробове својих светитеља. Вреди и њих поменути овде као једну допуну у опису града. Један је гроб у рову, а други пред самим вратима на гласији.

Први је гроб неке Туркиње девојке, која се поштује као светица, а други је гроб некога Даруни-бабе, такође угодника божјијег, по мухамедовом закону.

О светици девојци причају у Нишу Турци ово:

Неки Турчин у Нишу, богат човек а без порода, усвоји неко сироче девојче, које се, поред других добрих својстава, одликовало великом побожношћу.

После неког времена, Турчин поочим оде на ћабу, да се поклони гробу Пророкову, што је једна од првих дужности сваког побожног муслимана.

У очи бајрама, турчинова жена спреми доста јела и слаткиша, да по обичају на бајрам подели сиротињи. Поћерка јој приђе и замоли је да јој да један сахан од онога јестива које је њен поочим најрадије јео.

- А што ће ти? упита помајка.

- Да однесем у Меку поочиму, и да га понудим, одговори дете.

- Не можеш ти, чедо моје, одговори помајка: – отићи у Меку; где је то себе! То је преко мора!

- Ако! Мени ће Бог помоћи да обрадујем поочима мога.

И дотле је молила да јој се да јело, докле се помајци не досади; па, више да је се отресе него од какве збиље, да јој сахан са јелом. Девојчица узме сахан, изиђе из куће, и не удари на градска врата, него правце преко београдског бедема и преко рова. Ту је нестане. Помајка потрчи за њом, али је не нађе нигде: ни на граду, ни у рову, нити игде на другом месту. Само у рову градском нађе њене папуче.

Од тога вечера нигде се није чуло ни гласа, ни нашло трага од тога девојчета.

Кад се Турчин поочим врати с Ћабе, и затражи поћерку, жена му исприча све како је нестало девојчета. Турчин отвори своје бисаге, и извади жени онај исти сахан који је она с јелом предала поћерци у очи бајрама.

- А откуд теби тај сахан? упита упрепашићена була.

- Сутра дан по бајраму, одговори Турчин: - нашао сам га у мојој соби у Меки, и у њему беху медене гурабије.

После тога, на оном месту где су остале поћерчине папуче, неки побожни Турци виђали су некаку светлост коју, веле, није палила рука човечија.

Поочим, верујући и сам с осталим Турцима да му се поћерка посветила, начини лепу гробницу на оном месту где су нађене њене папуче, и покрије је високом тулбом. Ту су одмах правоверни почели долазити на молитву Богу и пророку.

То је нишка побожна прича о туркињи светици девојци.

Још се додаје да та светиња не трпи покривача! Три пута је тулба грађена, и три пута се сама рушила. Сад стоји гроб откривен те га бије киш и греје сунце по вољи.”

Миливоје Ар. Поповић, новинар, песник и романописац из Гњилана, са сталним запослењем у *Нишким новинама*, једним од првих листова покренутим у од Турака ослобођеном Нишу, објављује у престо-ничком дневном листу „Време“, у рубрици „Време кроз нашу земљу“, у броју 5452 од 20. марта 1937. године, на страни 7, текст о необичном спо-менику у нишкој Тврђави, под насловом „Миниатурна џамија са мина-ретом подигнута је у спомен побожне Заиде-баџи, симбола смерности“ (Поповић 1937, 7):

„Један миниатурни споменик, мала џамија од плеха са минаре-том, неколико струкова усахлог цвећа, зграда од бетона и гвозђа и мали, ниски свећњаџи. Око њих растопљена смеса лоја, тестија са во-дом, обавијена шареним пешкиром, а мало даље гроб, уравнат са зем-љом. Изнад овога гвоздени електрични стубови и камени зидови Ни-шке тврђаве, натопљени кишом.

То је споменик побожној Заиде-баџи.

ЛЕГЕНДА О ПОБОЖНОЈ СЛУЖАВКИ ЗАИДЕ-БАЏИ

Прича о побожној уседелици Заиде-баџи и данас живи.

Онда када су Турци господарили, Нишки град је личио на какав средњеевропски феуд. У њему су живели и пировали аге и бегови. У гра-ду је била веома развијена трговина. Пет високих минарета штрча-ло је у небо.

Међу старим феудалцима живео је и Бедрибег са чопорима слугу и робова. Уз њега је била увек, као сенка, стара Видинка Заиде, Заиде-Баџи. Побожна, невинна, покорна девојка.

Била је 1770. година. Бедри-бегу се досадила пушта и безосећајна средина, мутни видици су га притискали.

Замислио се Бедри-бег и сетио Мухамеда и Меке. Отрчао је у собу, дохватио са рафа Коран и остао са њим до ујутру.

А сутрадан силни Бедри-бег пошао је у Меку.

Уочи петка спремила Бедри-беговица даћу за мртве и раздели-ла послузи. Заиде узела свој део и чувала га.

- У гроб ћеш сигурно да носиш?, дирали су је.

- Не, рекла је Заиде, чуваћу за мога господара Бедри-бега.

Те ноћи Алах испуни девичанске жеље и снове побожне Заиде-баџи. Полете Заиде кроз чисто, насмејано небо на Пејгамберов гроб. Тамо затиче Бедри-бега.

- Ево, господару, рече Заиде, донела сам ти свој део алве.

И он узне и поједе, а сахан метне поред себе.

А Заиде се врати натраг у суморни Нишки град.

Прошло је шест месеци. И једног дана Бедри-бег тријумфално уђе у град.

- Ходи, Заиде-баџи, рече Бедри-бег. Ево ти сахана, у коме си ми донела топле алве.

Настаде жагор.

- Заиде-баџи, светица наша!...

Али, Заиде-баџи није више било.

Тек предвече један од слугу на градском зиду нашао је папучу Заиде-баџи. Друга папуча пала је доле, са врха зида.

И сви повероваше да се побожна Заиде-баџи винула у чисте Пејгамберове небесне баите, док су папуче, символ земаљског и пролазног, пале на земљу.

МИНИАТУРНА ЦАМИЈА У СПОМЕН СВЕТИЦЕ ЗАИДЕ-БАЏЕ

Хоће и дервиши прогласили су за свето место, где је пала папуча побожне Заиде-баџи...

Векови су пролазили, али у срцу муслиманског света остало је живо предање о једној служавки, која је постала светитељка.

Недавно је чак изабран нарочити одбор, коме је стављено у дужност да побожној Заиде-баџи подигне споменик, као живо сећање на њен непорочан и светитељски живот. Одлуком одбора на томе светом месту подигнута је миниатурна џамија са минаретом (сл. 1).

А с вечери, нарочито у петак, мала џамија, поред каменитих зидова Нишког града, доживи праву илуминацију од безброј стеаринских свећа. За чудо, исто тако редовно, уочи недеље, и Срби долазе на гроб Заиде-баџе и пале свеће, јер сматрају да је Заиде-баџа била Српкиња, заробљена, па потурчена.

Рамадан Демировић је носач. Поваздан џупка по граду, поцепаних лактова и ногавица. Али чим му се спомене Заиде-баџе он радо прича са неким страхопоштовањем:

- Ето, тај гроб је доста плаћен. Лепе паре дадосмо, али за спомен на њу све ће дадемо.

- Идеш ли често на гроб?

- Дабоме, уочи петка купим свећу и палим је. За душу Заиде-баџе, а за мој спас... Знаш, људи смо. Умирање нам не гине...

Да би подигли споменик Заиде-баџи нишки муслимани су приредили неколико кермеса (сл. 2). Осим тога многи муслимани и православни одазвали су се апелу одбора и дали добровољне прилоге. Зато ће им имена бити урезана на мермерној плочи поред споменика.

Данас, поред споменика Заиде-баџи пролази међународни пут Лондон-Багдад. Високи електрични стубови, аутомобилске сирене, писак возова, све то не смета успомени Заиде-баџи. Уклопљена између два зида, поред старе, средњовековне капије, мала џамија потсећа на ону, која је и после 167 година, остала символ побожне, смерне девојке.“

ЗАЈДЕ БАЦА КАО ИСЛАМСКО-ХРИШЋАНСКО СВЕТИЛИШТЕ (написи Ђ. Стаменковића, М. Арсић, И. Трајковића и Н. Јашића)

Ђорђе Стаменковић (1997, 195–196), дугогодишњи директор Историјског архива, прилежни бележник цртица из ближе прошлости града на Нишави, наново је подсетио на ромско свето место, указујући на његову данашњу употребу:

"Сваког петка крај нишке Тврђаве у близини Београдске капије може се видети стотину упаљених свећа. Један угао испод зидина нишке Тврђаве осветљен је. Види се ноћна 'култна ватра' крај које су окупљени бројни нишки Роми и остали Муслимани нашег града. Велики број Нишлија пита се откада и зашто се одржава овај култни обичај и откада се нишки Роми окупљају око овог, у основи турског споменика. Обичај је стар већ више векова. Још на почетку 15. века, у Нишу су биле познате разне гробнице виђенијих Турака чија су турбета (гробови) сматрани за света, култна места. У свом путопису већ 1660. године чувени путописац Евлија Челеби навео је како је у Нишу затекао гробове чувеног добротвора Хајдарнчехије, Сефер Бабе, Михалздеа и турски гроб Захиде (Зајде) Баце чији се остаци данас налазе крај зидина старе нишке Тврђаве.

На гроб Захиде (Зајде) Баце редовно излазе нишки Роми и Муслимани. У новије време могу се видети страни студенти а пре свега они из арапских земаља. Култно 'свето' место нишких Рома ограђено је скромном оградом, зидине Тврђаве окречене су и обојене; око гроба налази се мања клупа. Крај гроба окупљају се старији и млађи Роми. Том приликом даривају 'свето место'. Остављају понешто металног новца, по који белег, пешкир или кошуљу. Затим редовно у вечерње часове пале свеће и моле се сени њихове светице, односно моле се да им Захиде (Зајде) Баце помогне, да им да здравље, донесе срећу, љубав и радост у породици и животу. Али Захиде (Зајде) Баце може примити и клетве за све оне који 'нису добри' па отуда се Роми строго чувају обичаја да било кога укуну или му пожелу које зло. Легенда о Захиде (Зајде) Баце у Нишу живи већ неколико векова. Ниш се развио. Напредовао. Он се с правом назива градом електронике, па ипак, нишки Роми и даље чувају свој традиционални и народни обичај; редовно излазе на гроб Захиде (Зајде) Баце палећи свеће и молећи, да им она, која припада неком култу исламске богородице, подари здравље, срећу и радост... Ниједна власт није забрањивала одржавање овог обичаја. Једино су Немци и Бугари за време II светског рата (1941–1944) забранили излазак на турбе Захиде (Зајде) Баце. Са доласком слободе поново су се Роми окупили око свог турбета али без крова.

Слободно можемо поставити питање: зашто се обележава успомена на Захиде (Зајде) Баце у чију се част пале вечерње свеће испод

зидина нишке Тврђаве? На ово питање можемо одговорити само на основу предања које је забележило једну легенду о старом турском споменику у Нишу. На турском језику Захиде (Зајде) Баџи означава побожну, честиту, племениту али и уважену девојку, жену. Према томе Захиде (Зајде) Баџе била је Нишлијка али једна од значајнијих личности. Она није била кћер обичног дервишког шахије већ девојка која је саградила себиљ, како се на турском језику, зове чесма па су њени суграђани са 'нишког сабиља' пили здраву, пијаћу воду. Тако је Захиди (Зајде) Баџе испунила основни закон ислама дарујући народу Ниша и околине здраву пијаћу воду. Према томе у званичним турским анализима (салнама) помиње Захиде (Зајде) Баџи као турбе (гроб) 'неке турске девојке'. Девојка је била млада, побожна. Била је усвојеница нишког богатог Турчина. Када је једне године њен поочим пошао у Меку да посети позната места ислама, опростио се од породице и дуго се задржао на хаџилуку. За то време његова усвојеница остала је у Нишу. Једне вечери 'уочи Бајрама', учинило јој се као да је 'чула' глас свога поочима који је тражио да му се из Ниша што пре донесе нешто за јело. И Захиде (Зајде) Баџе поверовала је том гласу: затражила је од помајке један сахан (бакарну зделу) и у њему припремила своје поклоне, храну за поочима и пошла на далеки пут. Путијујући за Меку девојка удари на погрешна врата, упути се преко нишког Градског поља и тада јој се изгуби сваки траг. Узалуд су је нишки Турци тражили. Од ње није било ни трага, ни гласа. После неколико дана, недалеко од Београдске капије, нашли су само пар њених девојачких папуча. Био је то знак да је ту пала и погинула бранећи од непознатих насилника своју част и своју честитост. У знак сећања на ову племениту девојку касније су нишки Турци подигли свето турбе Захиде (Зајде) Баџе. Ово турбе све до 1890. године било је покривено. Најзад, нишки Роми одлучили су да се гроб открије, јер Захиде (Зајде) Баџи и мртва је заслужила 'да је Сунце греје и да је кишне капи купају'.

Нишки Роми и данас верују у ову легенду. Они доводе своје млађе и причају им како и данас 'с неба' долази нека рука и пали ватре на гробу Захиде (Зајде) Баџе како би она била увек осветљена због своје добротe и незаборавна."

Нишка новинарка **Мирјана Арсић** (2000, 22), која се, сва је прилика, „крије“ иза иницијала М. А., у скраћеном издању и романтично збори о Захиде Баџе, препричавајући Милана Ђ. Милићевића и Ђорђа Стаменковића:

“Гроб младе Туркиње постоји, а легенда о њему каже да је она била усвојеница неког богатог Турчина без деце, која се посветила и о којој је писао и Евлија Челебија 1660, називајући га гробом Захиде (Зејде) Баџе. О њему, без навођења имена, пише и Милан Милићевић у делу делу 'Краљевина Србија' у књизи 'Нови крајеви'. Оба писца (Милићевић

и Стаменковић) наводе углавном исте основне елементе легенде: девојка је једног дана уочи Бајрама рекла помајци да би отишла код поочима који је, у то време, био у Меки на Ћаби да му носи колаче, јер јој се он јавио у сну. Мајка ју је одвраћала од залудног наума. Она је била упорна те је ова даде један сахан (бакарну чинију) пуну колача више шале ради. Девојка је кренула, али погрешним путем на Београдска врата па преко градског поља и – ту јој се губи сваки траг. Нешто је, ипак, остало. Кад је помајка потрчала за њом нашла је у рову код бедема њене папуче. Кад се поочим врати са Ћабе потражи девојку а жена му, уз плач, исприча шта је било. Он тада извади из торбе онај исти сахан који је жена дала девојци и исприча запрепашћеној були да га је ујутру по Бајраму, нашао у својој соби пуног медених гурабија. Неки други Турци утврдили су да се на месту где су нађене папуче види некаква светлост 'коју није палила људска рука'.

Тада се поочим ове девојке и остали Турци, уверени да се она посветила, договоре и подигну јој гроб на месту где су нађене папуче. Гробницу покрију високом тулбом. 'Правоверни' су ту одмах почели да долазе на молитву, а Милићевић наводи још и то да 'та светиња не трпи покривача: Три пута је тулба грађена и три пута се сама рушила. Сад стоји гроб откривен, те га бије киша и греје сунце по вољи'. Овај детаљ помиње и Стаменковић, напомињући да је тулбе стајало до 1890. године, када су га, како он каже, склонили нишки Роми јер 'Захиде Баџи и мртва је заслужила да је сунце греје и кишне капи купају'.

И то је романтична прича о доброту и незабораву, а других историјских чињеница нема.“

Етнолог **Ива Трајковић** (2000, 134–135) на истеку 20. века покушава да протумачи Зајдебачу, сада већ ексклузивно ромско светилиште:

„Право светилиште и култно место данашњих нишких Цигана може се сматрати Зајдебача у коју они највише верују, често је посећују и клањају јој се, те ово култно место, остало од Турака, можемо сматрати њиховом црквом.

Ово светилиште се налази уз зид Нишке тврђаве, десно од београдске капије. Ограђено је са неколико стубова од бетона и металним ланцем, а унутар њега се налазе три окречена дрвета и неколико камена на којима сваког четвртка у поподневним сатима Цигани пале свеће, љубе камене блокове Тврђаве, и тихо изговарају жеље и молитве. По народном веровању Зајдебача – Зајда је била девојка, Српкиња, хришћанка, слушкиња на двору турског паше. Страствено је заволела ислам и често се кришом клањала пошто јој је као хришћанки било забрањено да то јавно чини. Једног јутра, после пашиног одласка у Меку, у ћабу, на поклоњење Алаху, отишла је у нурник и почела да се клања, мада је то недостојно праве вере. Ту је изненада осетила надприродну моћ и полетела према Меки носећи паши халве

у сахану. Кад је била изнад бедема, десно од Београд – капије, испала јој је са ногу једна папуча. На то место су касније Турци долазили, љубили околно камење, палили свеће, и упућивали молбе Алаху, надајући се да ће се све њихове жеље испунити, а Зајду су сматрали светицом, мада је то у супротности са муслиманским учењем.

М. Милићевић после ослобођења Србије 1877. год. бележи: 'Близу градских бедема постоји гроб неке девојке Српкиње која се поштује од муслимана као светица', што представља поуздан податак о старости светилишта званог Зајдебача.

По народном предању ово светилиште постоји од давнина. Сем муслимана из Ниша, посећивали су га муслимани из Лесковца, са Косова и из Македоније, као и поједини припадници православне вере. Одласком Турака, нишки Цигани су наставили да поштују ову светињу. Овде су долазили болесни с уверењем да ће их Зајда излечити, бездетке су се надале породу, мајке су након молби Зајди веровале у добар успех својих синова и кћери у школи. Верује се да ће човека мимоићи многе недаће и зла ако се овде клања а пратиће га срећа и благостање. Народ верује да је Зајда многим помогла. Са светилишта се одлази уназад у знак великог поштовања. Новац који верници остављају не ваља узимати а ко би га узео рука или неки други део тела би му се осушили или би га снашла каква друга невоља.

На овом месту је раније било тулбе које су Турци у три наврата подизали а оно се рушило само од себе. 'Ова светиња не трпи покривача'. Негде око 1935–36. године, верници су уз помоћ џемата у Нишу подигли минијатурну грађевину од лима у виду џамије али се и она сама од себе порушила. У свом џемату верници су одређивали лице које се старало о одржавању чистоће и реда и продавало је свеће, од чега је и живело. Данас ове послове обавља једна Циганка, а издржава се од поклона и продатих свећа.

По причању житеља Черга-мале слично светилиште су имали у насељу у дворишту неког Циганина, који га је порушио након што се преселио у друштвени стан.“

Публициста **Ненад Јашић** (2001, 33–34), хроничар „изнутра“ живота и обичаја нишких Рома, на почетку 21. века овако преноси „причу“ о Зајде Баџи:

„Стари нишки Роми верују у Зајде Баџу (Захида Баџи) као свог свеца и заштитника. Легенда о Зајде Баџи се преносила међу Ромима с колена на колена. Једна врло побожна млада жена је радила као слушкиња код неке богате турске породице. Пошто није била муслиманка, није јој било дозвољено да клања у кући. Зато би она орибала клозет и тамо би клањала. За бајрам је стари муслиман, код кога је радила, отишао у хаџилук, а она је пожелела да му однесе сахан са алвом коју је његова жена управо направила. Када је то рекла његовој

жени, она је прекорила да не прича нешто што је немогуће. Међутим, када је измакла пажњи своје послодавке, она је узела сахан са турском алвом и одлетела у Меку, у џамију где се овај побожни Турчин молио клањајући. Спустила је сахан испред њега и вратила се кући. Када је молитва завршена, Турчин се силно изненадио угледавши сахан са алвом и препознавши да је то сахан из његове куће. Овај побожни човек је наслућивао чије је то дело, па је по повратку кући позвао све укућане и послугу и поделио им донесене поклоне. Када је дошао ред на ову девојку, он је позвао и пружио је сахан према њој. Тада је она полетела кроз прозор а он је стао дозивајући за њом: 'Зајде Баџи, Зајде Баџи'. (Захида, Зајдо – одана богу, баџа – кућна служавка.) Одлетела је и више се никада није вратила. На месту где јој је испала папуча у градском рову, поред бедема, крај Београдске капије, и данас стоји ограђен гроб, турбе без наткривене плоче јер се верује да гроб није трпео никакав покривач. Три пута је грађен и три пута се сам рушио. Стари нишки Роми верују да није трпео покривач зато што је Зајде Баџа живи светац. Сваког четвртка и сваке недеље нишки Роми пале свеће на том месту, а понекад деле и турску алву. То чине и данас.“

ЧУВАР КУЛТНОГ МЕСТА (Неша Асић)

Преносимо и сведочење **Неше Асић**,⁴ који сада води бригу о светишту:

„(...) На овом месту је била плоча бетонирана и неки, шта ја знам, буцован наредио да се то обори. Довео радници, међутим, шта испало? Неком је рука искривљена, некоме је нога искривљена, некоме уста искривљена. А њему шта се десило: отиш'о са колима, можда триес, четерес метара, правио судар и моментално на место је погинуо.

А добро, кад је то било?

Прошле године. А, међутим, ево, да вам испричам целу ситуацију. Они што причају, ови Ромови, то није тачно. Она је била једна верна слушкиња, радела је ту негде код неке Туркиње исто. А она је турске вере и јако је била побожна. Газдарица је правила халву, ону знате, а газда је много обожавао ту алву да једе, а он је био на ратиште. Међутим, шта је било. Она је молила Бога, каже, да је ту газда, каже, он много обожава ову алву да једе, кад би ми Бог дао крила да летим, да му носим на ратиште. Међутим, она је добила крила и ставила у бакарно посуђе и одлетела. Кад је одлетела, једно пет-шест метара позади газде је ставила а није се јавила газди, а он је осетио још је врућа, осетио мирис, чуди се ко је донео ту алву и није ни знао о чему се ради. Отворио посуђе, узео ону алву, па је јео. Међутим, одма по повратку, она је летела, неко је опазио, па је гађао у њу. По повратку оданде, рањена била, она је издржала до ово место и ту је пала.

Значи, сада ту долазе и Роми који се презивају муслимански, или муслимани, а долазе и православци?

Долазу православци, ма и болесни људи. Свако који зашта пали, свакоме помаже.

Је ли раније више долазило да пали свеће или сад?

Сад су више, сад више долазу.

Откад си ти задужен за ово?

Ја... сестра је моја била, само ја што се тиче боље сам упућен у те ствари... Сестра је била ту, па сам ја од сестре уз'о и има скоро седам-осам месеци.

Кад се људи окупљају, четвртком?

Само четвртком.

А од колико сати?

Па, оно неко пре подне дође, неко после подне... Роми су обећани, разумете. Они су обећани да сваког четвртка, неко ко је обећао да ће пали, ако не може то, он кући пали.

⁴ Аутори су обавили интервју 10. маја 2001. године. Како би се очувала изворност дијалога, разговор је без икаквих дотеривања скинут са аудио траке.

А јел' долазе више поподне, предвече, или...?

Долазе поподне више.

А јел' долазе кад је неки празник, кад је Ђурђевдан или Василица?

Па, долазу, долазу ако је четвртак, ако падне четвртак обавезно долазу. Без обзира на празник. Јер, право да вам кажем, ја, без обзира... ја сам био у Адвентистичку цркву, Православну, па онда сам Католичку, а овде, па сад Јеховини сведоци сам и 'оћу да вам кажем, Библију знам такорећи као у прсте.

А ти сам јел' славиш нешто кући, поштено?

Славим, али није обавезно да славим. Јер кад имаш, сваког дана је празник Богу, Бог је то забранио.

А јел' доводе људи децу своју млађу?

Доведу, дођу, кол'ко омладина долази овде, неко за момци палу, шта знам да им се жеља свиђају, и нема коме да се не испуњава жеља. Скоро је баш била једна са села Ромкиња, шта знам, дошла је ту, не знам је, само је познам из виђења. И она много се жали од главе, међутим, шта је било. Она је седела ту, кажем устани овамо, кажем, и ставио сам је ту да се моли уз овај зид, да се моли њојзи, моментално осећала одма' боље, разумете.

Кад долазе ти што хоће да им нешто помогне Зајде Баца, јел' изговарају нешто речима или се само овако моле?

Не, у речима изговарају и сваки је дужан мени да се исповерава, зашто пали. Ја ги питам, фино ги питам, јел' на ово место не сме да ме лаже. И они кажу. Једна је закачила ту конац. Кажем, зашто сте закачили тај конац, кажем, ту неке мађије немој да ми правиш, то не долази у обзир. Каже, све је у реду, кад дођу просци, просу ме, после једно пар дана, каже, то се све растура. И због тога.

А кад се моле ту за помоћ и тако, ти их водиш код овог дрвета?

Овде водим... и овако се моли ту, разумеш, ту се моли. Други пут кад дођете, кад не буде кишовито време, видећете то је плава женска. Она је плава женска и молу се њојзи и свакоме помаже.

И још шта рече да има?

Има ту и Света Марија, некад се покаже са Исуса а некад без. Е, сад је мокро, не може да се види добро фотографија. Чак и круна се виђа.

Јел' ти мислиш да је то Зајде Баца?

Да.

А реко си ми да се још неко виђа?

Има, женска, па мушкарац са баретку, па још једна женска.

А дете неко?

Не.

А овамо ништа не раде, некакав ритуал, сем што запале свећу?

Запале свећу и никакав ритуал не раду, само запалу свећу, неко ко је обећао кад им се испуњава жеља донесе пешкир и нешто друго,

чарапе, и остави ту, нико не може то да узима сем мене... Увек кад се скупљаји добровољни прилози, ма од ког, шиптарски Цигани последњи динар има ти изваду из џеп да дају за текују, а ови наши не, дају по пет динара, једва се одлучи да стави у чашу.

А како се ти зовеш?

Асић Неша.

А по вероисповести шта си, хришћанин или...?

Слушајте, ја сам у ствари Ром, ромске нације сам, а иначе ја све цркве поштујем, а сад сам и са православцима, они долазу код мене кући, обучавају ме и ја учим Библију и све то.

Ти си хришћанин, по презимену се види, а порекло ти је муслиманско?

Кобајаги је оно порекло, ал' није тачно, ја сам се у Србију родио, и моји сви у Србију, ја се третирам као Србијанац.

Од када си ти чуо ту причу, да је она имала крила, па да је летела?

Слушајте, имате ви... само морам другара да питам у који музеј је, има податке од ње.

Али, добро, ти то ниси читамо тамо, него ти неко испричао, чуо си од старијих људи?

То исто моје године човек, наобразован и све, он је у музеју био и обећао ми је да ће ми донесе све податке од ње и ја ћу да напишем да свако прочита ту. А што се тиче, то је тачно, ово што сам вам испричао причу. Јер, пре свега ја, кад не дођем ту, разумеш, на ово свето место, кад не долазим, онда тад кући долази... уколико ја нисам ту, ма ко било да се налази, она се појављује, каже, пошаљите тог и тог на то и то место да чисти... И ја морам да дођем.

А јел' ти сваки дан долазиш?

Само четвртком.

Јел' ти сматраш да је лепо то што овде долазе Роми који су муслимани и православци?

Па, слушајте, без обзира на националност, она помаже свакоме. Јер ту долазе и шлогиране, свакојаке жене долазу и нема коме да не помогне.

А јел' долазе више жене него мушкарци?

Нема то везе са то.

А не долазе само из Ниша, ови градски Роми?

О, чак из Лесковац долазу... Алексинац, Лесковац...

Долазе и сеоски Роми?

Долазе, како да не. Једна, не знам како се зове, из Алексинац дошла ту, почела да плаче. Кажем, зашто плачете? Па, кажем, мој муж је овде у затвор. Због чега? Шта знам, фалсификоване марке, узели од њега и наместили га. Међутим, запалила пар пута, и молила се овде да њеног мужа ослободу. Па није дало ни месец дана, муж је ослобођен.

А јел' ти сматраш да о овом месту неко треба да води рачуна да се среди, град...?

Па, требало би... слушајте, молим вас... требало би мало... Да је то нека црква овде, не би правили овај смрад, него, 'ајде, јеби му ма-тер, без обзира, муслиман је, ово-оно... Она је стварно Туркиња, али 'оћу да ти кажем, да то не ваља овде WC да се прави. Гледајте, како почињете, од почетка до краја, ја сам то пар пута чистио и не вреди ништа. Е, ово..., скоро, прошлог четвртка сам чистио и ујутру сам нашао, да извинете, смрад говна, па узео сам, па сам почистио и ба-цио сам, шта да радим. То је стварно... И не знам зашто... Ја сам био у договор са пијац, да не дирају ограду, поред ограда да се зида са фуговану циглу довде, једно метар. Друго, WC да се оспособи и да се бетонира кроз од локали до овамо... и они на све пристали. Међутим, чекају дозволу... Стварно би требали и наши Роми, и ови одавде, да се ово среди, да се загради лепо, а не да овде праве WC.

Па не смеју у Тврђави без дозволе да раде, ово је историјско место и потребна је специјална дозвола...

Хтео сам нешто да изјавим у вези Ромови... За време рата, што се... ја сам преживео, ово је други светски рат. Правио сам и скоро сви су добили, а ја скоро ништа нисам добио.

А, јел' ти неко био у логору или тако нешто?

Па, био отац, али чекајте... Има млађе особе које су примиле за претрпљени стра', а ја још нисам добио ништа.

А јел' си давао нешто?

Дао сам фотокопију, све сам то правио и послао сам. Међу-тим, ништа. Они који раду у ромску управу, они изгледа мажу пр-сте... Био ми је отац у логору, па била ми је тетка, али они су умрли људи. Писао је брат за сви нас, а и за себе. Он је добио, ја нисам тако-рећи. Не знам, није нека велика пара, ал' за мене... нисам неки бога-таш, сиромашан сам... око 1600 марака.

А кажи ми, једни изговарају Зајде Баца, други кажу Зајде Бачи...? Зајде Баца... Зајде Баца.“

ЗАКЉУЧЦИ: ДАВАЊЕ И ПРИМАЊЕ

1. Зајде Баџа – култно место нишких Рома – утемељено је на изворној отоманској легенди о побожној девојци/жени, Туркињи која је вероватно живела у Нишу, у 16. веку. (Сличан мотив среће се и у легенди о турбету Муја Бабе у Скадру, који је, и сам слуга, свом господару однео у Меку пјату са алвом.) О мухамеданском пореклу легенде и саме Зајде Баџе уверљиво сведоче Евлија Челебија, Феликс Каниц и Милан Ђ. Милићевић, чији се запис издваја прецизношћу, аутентичношћу и лепотом језика. *Зајде Баџа је све до краја 19. века била ексклузивно култно место нишких Турака – ни један од записивача не помиње Роме.* Иако нема материјалних и писаних докумената, то не значи да поједини побожни нишки Роми нису учествовали у слављењу светог простора.

2. Роми православци су у Нишу и широј околини још од немањихког доба. Доласком Турака, и са њима Рома муслимана, мења се религијско-конфесионална карта ромског становништва. Множина је Рома муслимана: једни – као такви дошли са отоманским завојевачима – и други, који су, опстанка ради, из хришћанства прешли на ислам. Православни Роми су у мањини, али ипак бројни. *Одласком Турака, брзо и ригорозно бришу се трагови исламске културе и вере: нестаје ослонац за религијско испољавање малобројног, преосталог муслиманског живља (по који Турчин и исламизирани Србин; нешто заступљенији Ром муслиман).*

3. Роми муслимани, изгубивши мухамеданце као ослонац исламске религије и одједном оставши у већинском православном окружењу, постају искључиви баштинници легенде о Зајде Баџи и чувари њеног култног места. Наступа период ромског „присвајања“ и стваралачке прераде легенде, као и прилагођавања култног места у складу са љареманском природом њихове религиозне структуре. *Скоро вековни процес преобликовања, праћен, једним краком, неминовним губљењем директне и суштинске везе са исламом – остају: бледо сећање на мухамеданство, трагови у давању имена (више муслиманска презимена но имена) и два раширенија обреда (више муслиманско сахрањивање но сунећење) – и другим, повратком у прадедовску веру, у православље, врхуни се установљавањем исламско-хришћанског светилишта.* Данас Зајде Баџу посећују, поштују и славе сви Роми без обзира на претке, конфесионално порекло, актуелну вероисповест или религиозни статус. (Најновији написи о ромском светилишту, они Н. Јашића и И. Трајковића, поприлично су мањкави, користе само „неуке“ информаторе и запостављају проверену књижевност; И. Трајковић чак иде дотле да, парафразирајући М. Ђ. Милићевића, чини очигледан фалсификат и Зајде Баџу проглашава за Српкињу.)

4. Сва је прилика да Зајде Баца поткрепљује став, раширен у литератури, по коме Роми откривене религије прихватају, најпре, из нужде – формално и мимикријски – присећајући се прапостојбинске вере, а кад се то згоди, онда и мешају хришћанство и ислам, што често завршава у необичном преплитању. („Та специфична ромска /циганска/ вера /врста љареманства/ одликује се тиме што извесне хришћанске елементе усвајају и примењују у исламу, као што су: крсна слава, са извесним обредима које врши свештеник у цркви и сама обитељ у кући. Напоредо са тим, истичу се исламски елементи, које Роми хришћани примењују у својим верским обредима.“ – Т. Вукановић 1983, 222)

5. То, многим чудно, преплитање са културолошког аспекта не представља ману, напротив – богатство је по себи и гледано из угла интеркултуралистичке праксе, тј. из изворног вишевековног искуства живота Рома у мултиетничким и вишеверским друштвима. *Можда они и у религијском простору јесу пример другима како треба бити спреман и на давање и на примање, а не само на наметање свога creda и културног модела.* Као и у иним примерима ромског религијског испољавања, и у случају Зајде Баце ритуално практиковање не иде на уштрб губљења сопствених културних специфичности и народносног идентитета. Посреди је *интеркултурална интеграција* – не асимилација, а камоли сегрегација.

ЕПИЛОГ

На Светски дан Рома 2022. године, у склопу започетих радова на уређењу простора некадашње Цветне пијаце, градски челници посетили су необично светилиште, деценијама скривено између западних зидина Тврђаве и неприметно за већину Нишлија (сл. 8). Обећали су да ће га, придржавајући се упутстава Завода за заштиту споменика културе, преуредити у аутентичан културни споменик.

Три године касније, *Зајде Баџа*, вишевековно сведочанство о традицији нишких Рома, саставни је део формираног трга испред Београдске капије и има потпуно нов изглед. Браћа Алишановић, Зоран и Никола, наследници ромске породице која без престанка два десетлећа брине о култном месту, могу да одахну: поштоваоцима није ускраћена могућност да четвртком пале свеће и тихо изговарају жеље и молитве за здравље, срећу, љубав и радост у личном и породичном животу. Истовремено, радознали пролазници моћи ће свакодневно да га посећују као део укупне туристичке понуде Ниша (сл. 9).

На самом платоу постављено је ново осветљење. Уређено светилиште сада има и информативну таблу са кратким описом места на српском и енглеском језику (сл. 10). Простор је ограђен металним стубићима и ланцима како би се очувала његова аутентичност и обезбедила заштита од неовлашћеног приступа (сл. 11). Постављени су велики сталак за свеће (сл. 12) и клупе за шетаче и туристе, а од недавно се у стакленој витрини налази нанула (сл. 13) (сличи нанулама какве су некад носиле Туркиње), налик на ону коју је по легенди носила и Зајде Баџа.

Ново рухо светилишта *Зајде Баџа* представља важан корак у очувању културног наслеђа Ниша и доприноси његовом богатом културном пејзажу, истовремено упознајући посетиоце са богатом традицијом и духовношћу ромске заједнице.

ZAJDE BADŽA ANDI OTOMANSKO LEGENDA
(hramosarde D. Bojanić, F. Kanic, M. Đ. Milićević i M. Ar. Popović)

E **Dušanka Bojanić**, kana ramosarda andar o Niš ande tursko thagaripe dži kaj baro maripe 1683 berš (1983, 131–132), del mothoipe katar Evlija Čelebija, andar 1660 berš, ramosaripe andar e Zahide-badži, so si šaj phenas, angluno vakaripe andar godova muhamednasko vakaripe:

“Evlija Čelebija, mašakar sa aver, vakarel andar e Zahide-badži. Sar si lako alav (e Zahide si podvižnica) thaj sar si lako aver alav (badži si phen thaj si šukar alav savo lije e rromnja thaj e čheja e šerutnengo ande bektašijski tekije), e Zahide-badži sasa godoja savi pačavda e Devle thaj but lački manušnji. Numaj, ni džanelpe sar trajisarda. Evlija Čelebija vakarel andar late sar andar e manušnji andar savi, ande leso vakti, džanela pe but. Godolese šaj vakaras kaj akaja rromnji savi pačavda e Devle trajisarda ando maškaripe katar XVI veko vol ande dujto opašin ando XVI veko, majanglal no so o Evlija nakhlo katar o Niš.

Turbe Zahide-badži vakarel kaj voj sasa importantno manušnji, godolese kaj te sasa, rromnji vol čhe nesave dršvišesi šejha, prahosarena bi lla jekhtane lesa. Sebilj savi voj kerda sasa tikno, numaj but lačo daro e thanutnege, godolese kaj si kulto ando islamo, thaj vi mangipe e Nišlijenjo te avel kaj o sasto paj savo pijelpe...

Majimportantno kher savi ando muslimansko Niši dija e Zahide-badži sasa laki tekija. Maškar e pindžarde tekije ando Niš, o Evlija Čelebija vakarda andar e tekija po vrho e mostoso savi sasa e bektašijengi, thampal e tekija katar e Zahide badži thaj e Hajdar-čehijaći tekija.

Si amen pučipe ando savo rendo sasa e Zahide-badži. Trubula bi te gndisaras kaj sasa nevo rendo ande save sasa e bektašije, a šaj avel kaj sasa vi ando bektašijsko rendo. E tekija sar arhitektonsko kher ni trubuja te avel but lačke kerdini. Majbut drom ande balkanski forura e khera sasa kerdine ande tekije. Akaja tekija sasa vi ande opšin ando XIX veko.

Ande zvanični solnamama, anala, andar e palune berša kana sasa Xoraxano thagaripe ando Niš, vakarelpe andar e Zahide badži, sar kaj si. Ando jekhto vakhti, ando Niš sasa vi vakaripe andar o turbeto limorasa 'nesave xoraxane čhorako', savo sasa, šaj phanas andar e turbe Zahida-badži. Po godova vakaripe e čhori sasa terni thaj but pačavda e Devle, thaj las lija nesavo barvalo Xoraxano andar o Niš, savo gelo pe hadžiluko pe čaba. Kana anglal o Bajram laki daj kerda but guglimata thaj habe, e čhori roda lantar jekh sahano habe savo kamla lako dad, te inđarel lese ande Meka. Thampal kaj but roda goda, laki daj kerda lake po mangipe, thaj e čhori inklijstili andar o kher thaj ni geli anglal o forosko udar, geli pe forosko bedema thaj pe šanca. Gothar ni maj avili, ando forosko šanco arakhle lake minija. Kana lako dad avilo katar e čaba, e rromnji vakarda lese kaj e čhori geli thaj ni maj avili. Vov inkalda andar e bisage thaj dija e rromnja godova

sahani kaj voj e habesa dija e čhora. Vakarda lake kaj godova sahanu e gu-glimatenca arakhla, pala o Bajram, ande piri soba ande Meka.

Po than kaj ačhile e čhorake minija, e paćavde xoraxane dikhle nesa-vo phabardo so ni phabarda o manušeso va. Pe godova thana kerdino si šukar limori e turbetosa, savo kerda lako dad thaj aver Nišlije save paćavde kaj e čhori si kerdini sar sunto. Gasavo turbe ni kamla pučardo, godolese trin drom kerde le thaj trin drom sasa perado, thaj ande XIX veko gothe sasa limori pučardo te marel le o bršind thaj te tatarele o kham.

Jekhtano motivi šaj arakhas vi ande legenda andar o turbeto Muja Babe ando Skadar. Vov sasa butarno ando Skadar, a pire thagaresi, savo gelo pe ćaba, inčarda pjata e halvasa.

E turbe Xoraxane čhorango ando Niš, sasa paša e beogradeske vudara ando šanco.”

O Feliks Kanic, rodino thaj analista, majbut drom kana avilo ando Niš (Петровић 2000), majanglal ando vakti e Xoraxanego, kana dujto drom avilo ando Niš (1864 berš), vakarel andar e legendarno čhori: “Paša e česma-va savo kerda o Hajdar-ćehaja dikhlem jekh tulbo, savo si kerdino anglal o limori nesave čhorako ando Niš savi sasa pindžardi godolese kaj geli ande Meka, thaj vadži jekh ande savo sasa e Deruni mami, savake o Alah sajekh kerda lake mangipa (Каниц 1985, 155)”; thamapal, kana o Niš sasa tromalo (1887) ramosarel: “Vi pe mavarsko šerutni kapija citadele o sultanoso znako si fuljardo thaj pe lesu than si o gadžikano grbo e orlosa; me rodem, numaj ni arakhlem, lolo saraji andar savo o Abdurahman-paša pučlama. Vov si phagardino, sar vi e xoraxane khera, savese gradine kerdele majšukar pire lu-luđenca, sar kaj si tulbe sunutne, savenge kokala ando 1883. berš, si dije e hodžase ande mĵapaši džamija te prahosarel len...” (Каниц 1985, 166).

O **Milan Đ. Milićević**, pindžardo nahlikano thaj phuvjano, kana sasa ando Niš kana vov tromalo katar e xoraxane, 1878 berš, thaj kana kerda o ramosaripe “Niško trujalipe”, savo si inkaldino ande pustik “Kraljevina Srbija, neve trujalipa” (1884, 96–98), but šukar thaj lače vakarel andar e muhamedansko legende no so keren e Xoraxane:

“Paša e beogradeske udara si nesave duj xoraxane limora (duj tulbe), save e Xoraxane paćaven sar limora katar lenge suntone, trubus te phenas andar lende kana ramosaras andar o foro. Jekh limori si ando šanco, a aver anglal o udar pe glasija.

Angluno si limori nesave xoraxane čhorako, savi paćavelpe sar sunutni, a aver si limori nesave Daruni-babase, savo sasa sunutno, pe muhamedoso zakono.

Andar e sunutni čhori vakaren e Xoraxane vi akava:

Nesavo Xoraxano andar o Niš, barvalo manuš, numa naj sasa le čhavore, lija nesave čore čhora, savi but paćavda e Devle.

Thampal nesavo vakti, o Xoraxano gelo ande ćaba, po limori e Prorokose, so si goda so trubun te keren sa e muslimaja.

Anglal o Bajrami, e xoraxanesi Rromnji kerda but habe thaj gugli-mata, te den len, sar kaj si adeto, e čoren. E čori avili late thaj roda latar jekh sahano godolesa so kerda thaj so lako dad maj but kamla te hal.

- A sose trubul tu goda? Pučla la e daj.

- Te inđarav e dadese ande Meka, thaj te devle goda, phenda e čori.

- Našti tu keres goda guglije, phenda lake e daj: - te džas ande Meka, goda si but dur. Goda si dur dži kaj o baro paj?

- Itakaj kaj si! Mange o Del ka ločharel te mor dad avel bahtalo.

Thaj but roda voj goda e dadata, thaj voj, so te kerel: dija la o sahani e habesa. E čori lija o sahani thaj inkljistili andar o kher, ni geli pe foroske udara, numaj geli po beogradesko bedemi thaj po šanco. Gothar ni maj avili. E daj prastaja pala late, numaj ni arakhla las khatinende, ni ando foro, ni ando šanco, ni pe aver than. Ando forosko rovo arakhla lake minija.

Dži kaj godaja rat nimaj ašundilo khanči e čoratar.

Kana o Xoraxano avilo andar e Čaba, thaj roda e čhora, e Rromnji vakarda lese kaj voj naj gothe. O Xoraxano putarda pire bisage, thaj inkalda e Rromnjaće o sahani ande savo voj dija o habe e čhorake anglal o Bajrami.

- A katar tuke go sahana? Pučla le e bula.

- Thara pala o Bajrami, phenda o Xoraxano, arakhlem le ande mori bešutni ande Meka, thaj pe leste sasa e avđinese guglimata.

Thampal goda, pe godova than kaj sasa e čhorake minija, nesave paćavde Xoraxane dikhle nesavo phabardo, savo ni phabarda, sar phenen, e manuško va.

O dad, paćavda e aver Xoraxanenca, kaj lesi čhe sasa sunutni, thaj kerda lake šukar limori pe godova than kaj arakhle lake minija, thaj učardala e bare tulbasa. Gothe avile sa godola save paćavde ando Del.

Godova si paramiča andar e xoraxani sunutni.

Vadži phenelpe kaj godova sunutno than na kamel te avel učardo! Trin drom e tulba sasa kerdini, thaj trin drom korkore peli. Akana gothe ačhel o limori savo si pučardo thaj savo marel o bršnd thaj tatarel o kham”.

○ **Milivoj Ar. Popović**, žurnalisto, poeta thaj godola savo ramosarel e romana, save si buti ande Niški nevipa, jekh katar anglune lila save si inkladine kana sasa amen tromalipe katar e Xoraxane, inkalel ande prestoničko divesesko lil „Vreme“ ande kotor „Vrijama ande amari phuv“ ande gendo lileso 5452 katar 20. marto 1937. berš pe rig 7, ramosaripe andar o spomeniko ande niško tvrdjava, savo akharel pe „Ckni džamija save si minareto savi si vazdini pla e Zaide-badža, simbolo katar o lačhipe“ (Поповић 1937, 7):

„Jekh cikno spomeniko, ckni džamija katar o pleho save si minareto, zala purane luluđa, than katar o betono thaj sastri, ckne thana pala e memelja“. Mašklar lende o lojo, testija e pajesa. Ande save si kotorvalo peškiri, a zala majdur limori, savo si pherdino phuvjasa. Upral leste sastrune električni stubura thaj barane zidura katar Niško tvrdjava, pe savi del bršnd.

Goda si o spomeniko pala e Zaide-badža.

PARAMIČA ANDAR E MANUŠNJI SAVI ŠAJEL ZAIDE -BADŽA

E paramiča andar e manušnji savi ni lija rom Zaide-badža trajil vi avdive.

Ande goda vakti kana kate sasa e Horahane, o foro Niš sasa sar ne-savo maškareuropako feudi. Ande leste trajisarde thaj kerde piri e age thaj begura. Ande foro sasa bari trgovina. Pandž bare minareta sasa gothe thaj di-je dži kaj o Del.

Mašar purane feudalca sasa vi o Badribeg save sasa but manuša save kerde buti pala leste thaj but robura. Paša leste, sar e senka sasa purani Vidinka Zaide, Zaide-Badži. Voj sasa virgina, paćavda ando Del, lači čori.

Sasa 1770 berš. E Badri-beg ni maj kamlu gasavo bilačo trujalipe, naj sasa lese lače.

Vov gndisarda thaj dijape godji kaj o Muhamedo thaj e Meka. Prastaja ande soba, lija o Kurano thaj ačhilo lesa dži kaj detharin.

A detharinasa o Badri-beg djelo ande Meka.

Anglal e paraštuj e Badri-begovica dija daća pala e mule thaj dija e manušen save kerde buti pala lende. E Zaide lija piro kotor thaj arakhla les.

- Ande limori ka indđares le – vaćarde lake.

- Ni, vakarda e Zaide, ka arkhav le thaj ka dav more thagarnese, Badri-bego.

Godaja rat o Alaho kerda mangipa katar e Zaidi-badza. Prastaja e zaide maškar o claro, asavdo del po Pejgamberoso limori. Gothe arakhla e Badri bego.

- Ake thagarneja, phenda e Zaide, andem tuke moro kotor katar e alva.

Vov lija, thaj hala, a sahana thoda paša peste.

A e Zaide irisarda pe ande bilačo Niško foro.

Nakhlo šov čhon. Jekh dive o Badri-bego trijumfalno dija ando foro.

- Ajde Zaide-badži, phenda o Badri-bego. Ake tuće sahana, kaj andan mange tati halva.

Kerdini si e graja.

- Zaida-badži, bari manušnji amari!....

Numa, naj sasa e Zaide-badža majbut.

Paša o rat jekh katar e manša arakhla jekh lako minaji. Aver minaj pelo tele, katar o zido.

Thaj savore paćavde kaj e Zaide-badža savi paćavda ando Del dija ande Pejgamberovo than, a e minija, save sasa simboli katar e phuv, thaj goda so nakhel, pele pe phuv.

E CKNI DŽAMIJA PALA SUMNALI ZAIDE -BADŽE

E hodže thaj e derviša vakarde kaj goda si sumnalo thaj, kaj pelo o minaj katar e Zaide-badži...

Nakhle but berša, numa ande ilo katar o muslimansko them ačhilo o vakakaripe andar jekh manušnji savi kerda buti ande khera, savi si akana sumnali manušnji.

Sigo si arlisardo jekh odbori, save se si vakardino te kerel spomeniko pala e Zaidi-badža, sar akharipe pala lako biporočno thaj sumnalo trajo. O odbori anda phando lafi te kerel pe ckni džamija save si minareto (foto 1).

A ande rat, majbut ande paraštuj, ckni džamija, savi si paša e barane zidura ande Niško foro, lel čači iluminacija katar but memelja. Pala ni paćavipe, vi maškar o sato, e Srba aven po limori kaj e Zaide-badža thaj phabaren e memelja, godolese kaj gndisaren kaj e Zaide-badža sasa srbi-kani manušji, savi lija e horahani religija.

Ramadan Demirović si amali. Sajekh džal po foro, si le pharade gada thaj pantalone. Numa kana khonik vakarel lese andar Zaide-badža vov kerel svato thaj si les baro paćavipe:

- Ake goda limori si but pokindo. But love dijam pala goda, numa pala arakhipe andar late ka das.

- Džas but drom po limori?

- Va, angal o paraštuj kinam memelji thaj phabarav. Pala ilo pala Zaide-badža, pala moro arakhipe... Džanes amen sam manuša. Mora te meras....

Te bi kerena o spomeniko pala Zaide-badža e niški muslimanski Roma kerde nesave kermesa (foto 2). But muslimaja thaj vi ortodoxni Roma dije love. Godolese lenge alava ka aven thodine pe mermerno ploča paša o spomeniko.

Avdive paša o spomenko pala Zaide-badža nakhel o maškathemutno drom London-Bagdad. Bare električni stubura, e automobilski sirene, e vozura save ddžan sa goda ni del pe arakhipe pe Zaidi-badža. Thodine si duj zidura, paša purano, buteberšengo udar, ckni džamija, del godji, pe godaja savi thampal 167 berš, si simboro katar lači paćavdi čhori.“

**ZAJDE BADŽA SAR HORAHANO-TRUŠULESKO SUMNAKANİPE
(hramosarde Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković i N. Jašić)**

O **Dorđe Stamenković** (1997, 195–196) savo sasa but berša o direktori katar o Istorijsko arhivo, thaj kerda ramosaripa andar o nakhlıpe e fororso, palem vakarda andar o rromano sunutno than, thaj vakarda andar lesa adivustno kerıpe:

“Ande svako paraštuj kaj e nišeski Tvrđava thaj paša e beogradsko udad šaj dikhepe šel phabarde memelja. Jekh than palal e zidura e Tvrđavase si phabardo. Dikhelpe e ‘kultno jag’ paša savi ačhen but Rroma thaj e aver Muslimaja andar amaro foro. Baro gendo e Nišlijengo pučenpe dži kana thaj sose kerelpe akava kultno adeti thaj dži gothar e Rroma andar o Niš éidenpe paša akava than, savo si xoraxano. O adeto savo si purano but vekura. Po anglal e 15. vekoso ande Niš sasa pindžarde but limora e majpindžarde Xoraxanenca pala savenge limora gndisarde kaj si suntone, kultni thana. Ande piro anali ando 1660. berš o pindžardo Evlija Čelebi phenda kaj ando Niš arakhla limora katar o pindžardo lačno manuš Hadarnčelhija, Sefer Babe, Mihalzdea thaj o xoraxano limori Zahide (Zajde) badže savake kokala vadži vi avdive si kaj e Niško tvrđava.

Po limori e Zahidako (Zajde) Badže inkljen e Rroma andar o Niš thaj e Muslimaja. Ande nevo vakti šaj dikhenpe vi e studenta andar e aver phuvja, a maj anglal andar e arpski phuvja save aven. O kultuno ‘sunto’ than e Rromengo andar o Niš si phando e lačne phanglimasa, e duvara e Tvrđavako si bojıme; kaj o limori si jekh tikni bešutni. Kaj o limori aven vi e terne vi e purane Rroma. Gothe von den daro e ‘suntone thanese’. Ačhaven neso hurde love, nesavo belego, peškiri thaj ga. Thampal džan ande rat thaj phabaren memelja, thaj keren molba pire suntone manušnjaće, mangel katar e Zahide (Zajde) Badža te ločarel lenge, te del len sastıpe, bahtalıpe, kamıpe thaj bahtalıpe ande familija thaj o trajo. Numaj, e Zahide (Zajde) Badža šaj lel vi lenge kletve pala godola save ‘naj lačne’ thaj gothar e Rroma inđaren piro ameneti te khanikase keren kletva thaj te mangel lese khanči so si bilačno. E legenda katar e Zahide (Zajde) Badža ando Niš trajil vekonenca. O Niš barilo. Nevljardape. Vov akharelpe forosa ande savo si elektronika, numaj e niški Rroma vadži arakhen piro tradicionalno thaj themutno adeti; vadži džan po limori e Zahidako (Zajde) Badže phabaren memelja, molinenpe, te voj, savi si nesavo kulto katar e islamsko Devlesi dej, te del len sastıpe, bahtalıpe thaj kamıpe... Ni jekh thagarıpe ni roda lendar te na keren goda. E Germancura thaj e Bugara pala o Dujto themesko marıpe (1941–1944) ni dije len te inkljen po limori e Zahide (Zajde) Badža. Kana avilo o tromalıpe e Rroma palem gele pe piro limori savo si pučardo.

Amen šaj pučas amen: sose kerelpe goda sose ni bistarelpe e Zahide (Zajde) Badža thaj sose phabarenpe e memelja ande rat kaj e duvara pe niško Tvrđava? Pe akava pučıpe šaj irisaras gaja kaj si amen vakarıpe savo

ramosarda jekh legenda andar o purano xoraxano than ando Niš. Pe xoraxani čhib Zahide (Zajde) Badži si rromnji savi pačavel, lači thaj raklji savi pačavel pe. Šaj vakaras kaj e Zahide (Zajdi) Badže sasa andar o Niš, thaj jekh katar e importantni manušnja. Voj naj sasa čhe katar o derviško šahivja, sasa čhori savi pese kerda sebilj, sar pe xoraxani čhib vakarelpe, česma va thaj kaj e manuša andar o Niš pile sasto paj. Gaja e Zahida (Zajde) Badža kerda o fundono zakono ando islam godolese kaj dija o sasto paj e manušenge andar o Niš thaj lesu trujalipe. Gaja ande zvanični turski anala (salnama) vakarelpe andar e Zahida (Zajde) Badži sar limori katar nesavi xoraxani čhori. E čhori pačavda e Devle thaj sasa terni. Las lija nesavo niško barvalo Xoraxno. Kana ando jekh berš lako dad gelo ande Meka pindžardo islamsko than, gelo katar piri familija thaj but vakti ačhilo ando hadžiluko. Pala godova vakti lesi čhe ačhili ando Niš. Jekj rat “angal o Bajram” hačarda la pe lake kaj ačunel o krlo pire dadeso savi roda latar te andar o Niš anel leske khanči te hal. Thaj e Zahide (Zajde) Badže pačavda godole krlose: roda katar pi daj jekh sahano (o čanko barkostar) thaj ande leste thoda pire darura, o habe pala po dad thaj lija te džal po drom savo si dur. Kana lija te džal ande Meka e čhori marda po bilačo udar, lija te džal katar o forosko drom thaj dži gothar khonik ni dikhla la. E nesave niški Xoraxane rode la numaj ni arakhle la. Khatinede našti arakhle las. Thampal, nesave divesa, paša e Beogradeski udara, arakhle lake minija. Goda sasa znako kaj gothe peli thaj muli godolese kaj nesave manuša dije pe late. Godolese kaj mangle te den pe gođi pe late e niški Xoraxane kerde suntno than turbe (limori) Zahide (Zajde) Badže. Akava limori dži kaj 1890. berš sasa učardo. E Rroma andar o Niš mangle te o limori phučarel pe, godolese kaj e Zahida (Zajde) Badži vi muli trubul te o ‘Kham tatar el las thaj te o bršnd najarel las’.

E niški Rroma vi avdive pačaven ande akaja legenda. Vov anel pire ternen thaj vakaren lenge, sar vi avdive ‘katar o Del’ avel nesavo va thaj phabarel e jaga po limori e Zahide (Zajde) Badže sar bi voj šaj dikhela godolese kaj sasa lači thaj bi bistardi.”

Amari žurnalista **Mirjana Arsić** (2000, 22), savi, šaj phenas “garavelpe” pala inicijala M. A., ande piro tikno inkalipe vakarel romantično andar e Zahide (Zajde) Badža, thaj vakarel goda so vakarde o Milan Đ. Milićević thaj o Đorđe Stamenković:

“O limori e terne Xoraxanjako si, a e legende vakarel kaj voj sasa čhe katar nesavo barvalo Xoraxano save naj sasa čhavre, thaj vov lija las, voj sasa sunutni thaj andar late ramosarda o Evlija Čelebija 1660, thaj akharda le limori katar e Zahida (Zajde) Badže. Andar leste, ni thol o anav, vakarel vi o Milan Milićević ando piro ramosaripe ‘Kraljevina Srbija’ ando lil ‘Neve trujalipa’. Li duj ramosarde (o Milićević thaj o Stamenković) phenen andar jekhtane fundone elementa e legendake: e čhori jekh dive anglal o Bajrami phenda pe dajake kaj bi džala kaj o dad, savo ando godova vakti, sasa ande

Meka pe Čaba, te voj inđarel lese guĝlimata, godolese kaj goda avilo lake ando suno. E daj phenda lake te na kerel goda. Voj mangla thaj e daj dija las jekh sahano (čanko katar o bakar) savi sasa pherdi guĝlimata majbut po asape no so gndisarda kaj ka kerel goda čače. E čhori lija te džal, numaj geli pe bangi rig pe Beogradeske udara thaj po foroski bar thaj gothar ni maj džanel pe khanči andar late. Numa, khanči, ačhilo. Kana laki daj prastaja pala late arakhla ando šanco kaj o bedemi lake minija. Kana lako dad iri-sajlo andar e Čaba, roda e čhoro, a lesi Rromnji, asvajenca, phenda lese so sasa. Vov inkalda andar pi trasta o sahano savo e čhoro dija e daj thaj phenda pe rromnjake kaj ando detharin pala o Bajramo, arakhla ande pi bešutni o sahano pherdo guĝlimata e avđinosa. Nesave aver Xoraxaja phende kaj po than pe savo arakhade e minija si phabardi nesavi jag savi 'ni phabarda o manušeso va'.

Thampal o dad akale čhorako thaj aver Xoraxja, gndisardi kaj voj si suntoni, thaj kerde lake limori po than po savo arakhle e minija. O limori učharde bare tulbasa. Sa godola save paćavde avile pe godova than thaj kerde molitva, a o Milićiveć phenel 'goda suntu than našti učharel pe'. Trin drom e tulba sasa kerdini thaj trin drom korkore peli. Akana o limori ačhal pučhardo, thaj pe leste del o bršnd thaj tatarel le o kham'. Andar akava vakarel vi o Stamenković, phenel kaj o tulbe ačhilo dži kaj 1890. berš, kana sar vov phenel, lije le e niški Rroma, godolese kaj 'e Zahide Badži trubul vi takaj ka si muli te tatarel o kham thaj te o bršnd najarel la'.

Thaj goda si e romantično paramiča andar o lačhipe thaj o bi bista-ripe, a aver nakhlímase činjenice naj."

O etnologo **Iva Trajković** (2000, 134–135) kana nakhlo o XX veko mangel te vakarel andar o Zajdebača, savo akana si ekskluzivno rromano suntu than:

"Angluno suntutno thaj kultuno than adivesutne niški Rromnego si o Zajdebača ande savi von majbut paćan, but drom džan ande late, molinjenje, thaj pala akava kultno than savo ačhilo katar e Xoraxaja, šaj gndisaras kaj si lengi khangiri.

Akava sunutno than si pašz o duvari katar e Niško tvrđava, kaj e beogradesko udar. Phandino si nesave stubonenca katar o betono thaj ječe lancosa, a ande leste si trin kašta save si krečime thaj nesave bara pe save e Rroma aven ando žoj thaj anglal o rat thaj phabaren e memelja, čumiden e barane blokura e Tvrđavake thaj poloće vakaren e mangipa thaj e želje. Sar savo si o themutno paćavipe o Zajdebača – Zajde sasa čhori, Gadži, hristijanka, savi kerda buti kaj jekh xoraxano paša. Voj but kamla o islam thaj garadape thaj kerda paćavipe e Devlese goda kaj ni tromaja goda te kerel te khonik dikhel la godolese kaj sasa hristijanka. Jekh detharin, kana o paša gelo ande Meka, pe čaba, te kerel poklono e Alahose, geli ando klozeti thaj lija te klanžil pe, itakaj kaj goda si bilačo pala o paćavipe. Gothe haćarda la kaj si la nesavo baripe thaj lija te džal ande Meka te inđarel guĝlimata e

pašase ando sahana. Kana sasa anglal o bedem, pe desno rig katar e Beogradski udara, pelo katar lako prno jekh minijo. Pe godova than, e Xoraxaja avile, čhumide e bara, phabarde e memelja, molisarde e Alaho, paćavde kaj sa lenge mangipa ka kerenpe, a e Zajda sasa sunutni, itakaj kaj goda naj sasa muslimansko sikavipe.

O M. Milićević kana e Srbija sasa tromali ando 1877. berš vakarel: 'Paša e foroske bedema si limori nesave čhorake savi si Srpskinja (Gadži) sava e muslimaja paćaven sar sunutni', sar si lačo podatko andar o puranipe e sunutne thanese savo akharel pe zajdebača.

Sar vakarelpe o themesko vakaripe phenel kaj akava sunutno than si dumuntno. Pe leste aven vi e muslimaja andar o Niš, Leskovac, katar o Kosovo thaj e Makedonija, sar vi nesavi manuša save si ortodoxni. Kana e Xoraxaja gele, e niški Rroma vadži paćavde akava sunutno than. Akate avile vi e nasvale thaj paćavde kaj e Zajda ka sastarel len, godola saven naj sasa čhavre paćavde kaj ka bijanen, a e daja kana kerde molba e Zajdake paćavde kaj ka lenge čhora thaj e čhavre ka sikaven majlačhe. Paćavelpe kaj e manuše ka nakhaven sa e bilačhipa te avel pe akava sunutno thah thaj kaj ka avel but bahtalo thaj barvalo. O them paćavel kaj e Zajda ločharde bute manušenge. Katar o sunutno than džalpe gaja kaj ni irin pe e zeja so si znako katar o baro paćavipe. E love save e paćavne den ni lelpe a ko bi lela le leso va vol khanči aver pe leste bi šučilo vol bi avela ga nesavo bilačhipe.

Pe akava than majanglal sasa o limori save e Xoraxaja trin drom vazde a vov korkore pelo. Akava suntuno than ni kamel te avel učardo. Ando 1935-36 berš e paćavde sar ločharda lenge o džemati ando Niš vazde tikno kher katar o limo savo sasa sar džamija numa vi voj peli. Ande akava džemato e paćavde thode e manuše savo halada thaj bikinda e memelja, thaj godolestar trajisarda. Avdive godaja buti kerel nesavi Rromnji, a trajil katar e darura thaj e bikinde memelja.

Sar vakaren e thanutne andar e Čerga-tikno sunutno than si vi ande mahala ande avlija katar nesavo Rrom, numaj vov perada le kana gelo ando bešutno (stano)."

O publicista **Nenad Jašić** (2001, 33–34), o hroničari "katar andruno" trajo thaj adeta e niški Rromengo, po anglalipe ando XXI veko gaja vakerl amenge e "paramiča" andar e Zajde Badži:

"E purane niški Rroma paćaven e Zajde Badža (Zahida Badži) sar pire sunutne thaj godole savo arakhen len. E legenda andar e Zajdi Badži vakarelpe e Rromenge but berša katar e purane kaj e terne. Jekh Rromnji savi but paćavda e Devle kerda buti kaj jekh barvali xoraxani familija. Sar kaj naj sasa muslimanka, ni tromaja te klanjil pe ando kher. Godolese voj halada o klozeto thaj ande leste klanjisajli. Pala o Bajrami, kana o purano muslimano, kaj savo kerda buti, gelo ando hadžiluko, voj mangla te inđarel lese o sahana e alvasa savi kerda lesi Rromnji. Kana goda vakarda lese Rromnjake voj dija vika pe late, thaj phenda lake kaj našti goda kerel. Nu-

maj, kana lesi Rromnji inkljistili, voj lija o sahanu e guglimatenca thaj geli ande Meka, ande džamija kaj akava Xoraxano gelo te molinel pe. Ačhada o sahanu anglal lesu udar thaj avili khere. Kana o molipe agorisajlo, o Xoraxano ni paćavda kaj dikhel o sahanu e guglimatenca si andar lesu kher. Akava paćavdo manuš haćarda ko goda kera, thaj kana avilo khere akharda sa e manušen andar o kher thaj dija len e darura save anda. Kana avilo o rendo pe akaja čhori, vov akhardala thaj mangla te del la o sahanu. Voj inkljistili andar e pendžera thaj vov akhardala 'Zajde Badži, Zajde Badži' (Zahida, Zajdo – paćavni e Devlese, badža – savi kerel buti ando kher). Vov geli thaj nimaj irisajli. Po thaj pe savo pelo lako minija ando forosko šanco, paša o bedemi, paša e Beogradesko udar, vi avdive ačhel phandino limori, turbe savo naj učhardino, godolese kaj gndisarel pe kaj o limori ni kamel nisavo učhardipe. Trin drom sasa kerdino thaj trin drom korkore pelo. E purane paćavde andar o Niš gndisaren kaj o limori ni kamel učharipe godolese kaj o Zajde Badža si džuvdo suntono. Ande svako žoj thaj kurko e niški Rroma phabaren e memelja pe godova than, a den vi e xoraxini alva. Goda keren vi avdive”.

ARAKHAVNO E KULTNE THANESO (Neša Arsić)

Das tumen vi o vakaripe katar o **Neša Arsić**,² savi avdive del griza andar o sunutno than.

“(...) Pe akava than sasa jekh ploča katar o betono, thaj, nesavo, so me džanav, baro manuš mangla te goda peravel pe. Anda e manušen, thaj so kerda? Nesaveso va bangilo, nesaveso prno bangilo, nesaveso muj bangilo. A so sasa lesa: gelo e vordonosa, tranda, saranda metrura, kerda udes thaj mudarda pe.

A, kana sasa goda?

Ando nakhlo berš. Numaj, akana ka vakarav tumenge sa. Godola save vakaren, akala Rroma, goda naj čače. Akate sasa jekh but lači manušnji savi kerda buti ando jekh kher, kerda buti kaj nesavi Xoraxani. Vi voj sasa xoraxani, thaj sasa but pačavdi. Laki šerutni kerda halva, gasavi džanen, so o šerutno but kamlu, numa vov sasa ando maripe. Numaj, so sasa. Voj roda e Devlestar, phenel, te o šerutno si kate, phenel, kaj vov but kamlu gasavi alva te hal, kana bi o Del dija man ephaka, te inčarav lese po maripe. Numaj, o Del dija las phaka thaj vov thoda ande bakarni vasura thaj geli. Kana geli, jekh pandž-šov metrura palal o gazda ačhada goda thaj ni akhardale, vov hačarda kaj vadže si tati, thaj sasa ni džangla ko anda e alva thaj andar sose si o svato. Putarda e vasura, lija goj alva, thaj hala. Numaj, kana irisajli, voj sasa po del thaj, khonik dikhla la, thaj marda ande late. Kana irisajli voj sasa mardini, numaj avili dži kaj akava than thaj peli.

Šaj phenas kaj gothe aven vi e Rroma savengo dujto alav si muslimansko, numaj vi e muslimaja, a vi e ortodoxni Rroma?

Aven vi e ortodoxni Rroma, numaj vi e nasvale manuša. Savore khančese phabaren, savoreng ločarel.

Majanglal avile majbut te phabaren memelja, vol avdive?

Akana si majbut, majbut aven.

Kana tu avilan te kate keres buti?

Me... mor phen sasa, numaj me majbut pindžarav sa akava... Mor phen sasa gothe, thaj me lijem latar akaja buti majanglal ehta-ohto čhon.

Kana e manuša aven, ando žoj?

Va ando žoj.

A kana aven, an gadići sata?

Khonik avel ande detharin, khonik majpalal... E Rroma si pačavde, hačaren. Von aven ando svako žoj, khonik ko kamel te phabarel, a te na šaj kerel goda, vov phabarel khere.

Aven li anglal e rat majbut, vol...

Majbut aven anglal e rat.

² E autora kerde o intervju ando 10. maj ande 2001. berš. Sar bi o dijalog ačhila sar sasa von čhute le katar e audio traka.

A aven li kana si nesavo baro dive, kana si o Đurđevdan (Erdelezi) thaj e Vasilica.

Aven, aven te si o žoj, anglal o rat ando žoj aven. Itakaj kaj si o baro dive. Godolese, te mothav tumenge, itakaj kaj si... me sema ande Adventističko khangiri. Ortodoxno, thampal ande Katoličke, thaj kate, thaj sem ande Jehovini svedoka, thaj ka phenav tumenge e Biblija but pindžarav.

A keres li tu nesavo baro dive ande piro kher, paćaves?

Kerav baro dive, numaj ne mora goda te kerev. Kana si tu, svako dive si o baro. O Del ni del te goda kerelpe.

A anen li e manuša pire ternen?

Anen, aven, vi von, e terne aven kate, khonik pala e čahvre phabaren, so te džanav te kamenpe, thaj naj khonik kase o mangipe ni kerel pe. Sasa kate sigo jekh Rromnji andar o gav, so džanav, avili, ni džanav la, numaj dikhlem la vi maj anglal. I voj but si phare dukhal la o šoro, numaj so sasa. Voj bešli akate, phenav lake te uštel, thaj thodem la kate paša akava duvari te molinelpe, te molinelpe lake, thaj sasa lake majlačhe.

Kana aven godola save mangen te ločarel lenge e Zajde Badža, phen li khanči vol samo molinenpe?

Na, vi vakaren thaj savore trubun mange te phenen, sose phabaren. Me pućav len šukar, thaj von pe akava than našti hohaven. Thaj von mot-hon. Jekh thoda akate o pletivo. Phenv, sose thodan akava pletivo, na te thos nesave mađije kate, te khanči keres mange, goda našti keres. Phenel, sa si lačhe, kana aven te mangen man, thampal nesave divesa goda ka hasavol. Thaj godolese.

A kana molinen pala o ločaripe thaj gaja, inđares len kaj akava kaš?

Akte inđarav.... thaj gaja molinepe akate, haćares, gaja. Aver drom kana avena, kana ni dela o bršnd, ka dikhen goda si galbeno manušnji. Voj si galbeno manušnji thaj lake molinenpe thaj savorengelpe ločarel.

Thaj sosi vadži akate, so phendan?

Si akate vi e Sunutni Marija, a avel vi o Isus lasa, numaj voj dikhelpe vi bi lesa. Akana si pajardo, thaj našti lačhe dikhelpe e fotografivija. Šaj dikhel pe vi e krana.

A gndisares li tu kaj goda si e Zajde Badži?

Va.

A phendan mange kaj vadži khonik dikhel pe?

Si, gadži, thaj murš e stađasa, thaj vadži jekh gadži.

A nesavo čavoro.

Na.

A akate khanči ni keren, nesavo rituali, samo phabaren memelji?

Phabaren memelji thaj nisavo rituali ni keren, phabaren memelji, a ko paćavda kana kerenge lese mangipa anel pešćiri thaj khanči aver, prnale, thaj ačhavel gothe, khonik našti lel goda, samo me... Kana lelpe khanči,

khanikastar, e šiptarski Rroma o jekh dinari ka den tut, akala amare na, den pandž dinara, phare si lenge te thon khanči ande tahtaji.

A sar si to anav?

Me sem Asić Neša.

A sar savi si ti religija, so san hristijano vol...

Ašunen, me sem Rrom, mori nacija si rromani, me paćivav sa e khangira, a kana sem e ortodoxni manušenca, von aven mande khere, sikaven ma, me sikavav e Biblija thaj sa goda.

Tu san hristijano, a kana dikhas tiro dujto anav, tiro nakhlipe si muslimansko?

Goda naj čačuno nakhlipe, goda naj čače, me bijandilem ande Srbija, thaj savore more ande Srbija, me sem Srbijanço.

Kana ašundan akaj paramiča, kaj lasa sasa phaka, thaj geli kaj o Del?

Ašunen... si tumen... me mora te pučhav mor amale ande savo muzeji, si nesava podatka andar late.

Numaj, lače, tu ni ramosardan goda gothe, khonik vakarda tuke andar goda, ašundan katar e majpurane manuša?

Goda si o manuš sar vi me, ni gelo ande škola thaj sa, vov si ando muzejo, thaj phenda mange kaj ka anel mange sa e podatka andar late thaj ramosarav goda thaj savore ka ginaven goda. A kana vakras, goda si čače, gaja sar vakardem tumenge. Godolese, majanglal, me kana ni avav gothe, haćares, pe akava sunutno than, kana ni avav, voj avele khere... te me najsem gothe, khonik te avela, voj inkljel, phenel, anen mange godole thaj godole goda than te halavel... thaj me mora te avav.

Aves li tu svako dive?

Samo ando žoj.

Gndisares li tu kaj si šukar kaj akate aven vi e Rroma muslimaja thaj vi pravoslavca?

Pa, ašunen, ni dikhel voj pe goda, voj ločharel savorengje. Godolese kaj gothe aven vi e šlogirime, sa e rromanja thaj savorengje voj ločharel.

Aven li majbut e Rromnja e Rromendar?

Savore aven.

A ni aven samo andar o Niš, akala foroske Rroma?

O, aven vi andar o Leskovac... Aleksinac, Leskovac...

Aven li vi e gavutne Rroma?

Aven, sar te na. Jekh, ni džanav sar akharel pe, andar o Aleksinco, avili gothe, thaj lija te rovel. Pučav, sose roves? Pa, phenel. Moro Rrom si akate ande phandini? Sose? So džanav, nesave faslifikujime marke, lije lestar thaj lačharde le. Voj phabarda nesave droma, thaj molisarda te lako Rrom avel tromalo. Ni nakhlo vi čhon dive, a lako Rrom tromajlo.

A gdnisares li tu kaj akava than khonik trubul te lačharel, o foro...?

Pa, trubula bi... ašunen, trubula bi zala. Te goda si khangiri, ne bi khandela akate, de bule lese da, itakaj kaj si, muslimano akava-okova. Voj

si čačune Xoraxani, numaj mangav te phenav, naj lačhe te džal ando WC thaj de kerel. Dikhen, sar len te keren, katar o anglal dži kaj o agor, gode me haladem thaj naj khančese. Ake, ando nakhlo žoj haladem thaj ando detharin arakhel khula, lim haladem, čhudem thaj so te kerav. Goda si čače, thaj ni džanav sose. Me vakardem e pijacose te na len o phandipe, paša o phandipe te kerel pe neso e fugovane ciglase, jekh metro. Aver, WC te lačharelpe thaj te kerelpe o betono katar e lokala dži kate... thaj von mangle. Numaj, aščaren e dozvola... Čačune bi trubuna amare Rroma, thaj akala akatar, te kerelpe akava, te šukar phandenpe, a te na akate keren o WC.

Pa ni bi trubune akala ande Tvrđava te keren goda bi dozvolako, akava si istorjsko (nakhlipasko) than thaj trubul specijalno dozvola...

Manglem te vakarav tumenge khanči andar e Rroma. Kana sasa o maripe..., so sasa, me sema ande leste, akava si dujto themesko maripe. Kerdem thaj savore lije, a me ni lijem khanči.

A sana tu ando nesavo logori vol gaja khanči?

Pa, sasa mor dad, numaj aščaren... Si akate vi e terne manuša save lije khanči pala lengo darape, me ni lijem khanči.

A dijan li khanči?

Dijem e fotokopija, sa goda kerdem thaj bičhaldem. Numaj, khanči. Akala save keren pala e rromani uprava, von len e love... Moro dad sasa ando logor, sasa vi mor bibi, numaj von mule. Ramosarda mor pharal pala savore, thaj pala peste. Vov lija, numaj me ni. Ni džanav, naj sasa goda nesave bare love, numaj pala mande.... me naj sem nesavo barvalo manuš, me sem čoro... 1600 maraka.

A phen mange nesave phenen Zajde Badža, aver phenen Zajde Bači...? Zajde Badža... Zajde Badža”.

PHANDIMATA: DIMATA THAJ THERIPE

1. Zajde Badža – kultno than niške Romengo – čerdo si pali otomansko legenda tari čej/romni, Khorani savi traisarda ando Niš, ando 16-to šelbrešutnipe. (Gasavo motivo arakhadol I andi legenda taro turbano Muja Babe, savo o kandino inđarda pire barederese andi Meka pjatu e alvavasa). Kaj si tari muhamedansko vica-rat I Zajde Badže čaće vaćaren o Evlija Čelebija, Feliks Kanic I Milan Đ. Milićević, leso hramope uladol sar čačikano tahj jećimasko thaj e čibaće šukarimasa. *Zajde Badža sasa sa đī ko agor 19-to šelbrešutnipe ekskluzivno kultno than e Horahajengo andaro Niš – ni jek lilvarno ni liparol e Romen.* Thaj sar naj materijalne thaj hramome lila, gova ni trubul te vaćarol amende kaj naj sasa devlikane Roma save naj sesa pe godova delvesko than.

2. Trušulale Roma ando Niš taj pobuljardo trujo si taro vakti Nemanjića. Kana avile e Horahaja, lenca avile I e Roma save len horahano pćape. Pobuder si horahane Roma: jek – avile e horahajenca – thaj aver, save, mangle te train, andaro trušulipe nakle po hirahanipe. Trušulale Roma si maj zala, numaj si von pobaro numero. *Kana đele e Horahaja, sigate kosljol i vurma horahane kulturako thaj paćamaso: hasardol o dumo paćamavimasko maj zala horahane manušengo, gova kaj ačhilo tare horahane manuša (po khaj Horahaj thaj horahano gađo; maj but sasa horahane Roma).*

3. Horahane Roma, kana hasarde e muhamedancuren sar dumo horahane paćavimase, thaj von andar jek drom ačhile ando trušulesko trujo, von si akana gola save inđaren i paramići tari Zajde Badži taj gola kaj aračhen godova kultno than. Avol o vakti kana e Roma “len” pese i legenda thaj i o kultno than pese lačharen gijate sar lenđe si šukar e ljaremaskako paćavimasko trujo. Šelbrešutno averčandipe, sasa jek var gova kaj hasardol o khuvipe e horahanimasa – ačhen: sar o liparipe andaro tunjariko po horahanipe, i purt ando dipe e alavengo (po maj but horahane angle alava no alava) thaj duj buljarde tabijetura (po maj but horahano prahope no sunetipe) – thaj aver, iripe ande papo-paposo paćape, ando trušulipe, *po agoripe sila maj učo čerde horahano-trušulo sumnalipe.* Avđive e Zajda Badži den paćiv, thaj aven sa e Roma bi dikhindo pe pire purane, konfesionalno vica, akanutno paćavimaso gova so san. (Em maj nevo hramope tare romengo sumnakanipe, von N. Jakšić thaj o I. Trajković, maj but si bilače len numaj nesave manušen save niđanen but tar gola buća a bistaren o lilvarnipe; I. Trajković đal đī gote kaj paramičil e M. Đ. Milićevića, čerol nesave hohaimata taj e Zajda Badže dol la gađikani vica-dol la Srbijansko vica).

4. *Akana si vakti kaj i Zajda Badže sila lako stavo, savo si buljardo ande pustika, pale savo e Roma len putarde paćamaso, maj anglal, andaro zori formalno thaj garaduno-den pe gođi po purano paćape, a kana gova avol, napal hamin o trušulipe thaj o horahanipe, gova sa agorisavol sar jek khuvipe.* (Gova specifično romano paćape njamo ljarmenstvosi gasavi kaj va-

resave trušulipane elementura lol thaj čholando horahanipe sarso si: trušulo baro đive, varesave bućenca save éerol o orašaj andi khandiri thaj o njamo ando čher. Barabar golesa, čon e horahane elementura, save e trušulese Roma len ande pire paćivane tabijetura.“ – T. Vukanović 1983, 222)

5. Godova, bute đenende si, khuvipe taro kulturološko dićhipe, naj došalo, no – godova si barvalipe kana dićolpe andari kulturološko rig, andaro hainako bute brešengo romane đuvdipaso ando multietničko atj bute brešengo amalipe. *Von šaj aven ando paćivalo than pilita sar lolpe thaj dolpe o kulturno modeli.* Sar ande avera buća romane paćivasko dićipe, thaj i ando dićip e Zajda Badže o ritualno éeripe ni đal pe aver drom thaj ni đal pi doš pala piri kultura thaj laći specifika thaj pale themesko identiteto. *Maškaral si interkulturalno jekhtipe* – a na asimilacija, na segregacija.

EPILOGO

Pe maškartthemutno dive e Romengo ande 2022. berš, sar kaj si kerdene anglune buta te lačharel pe o than kaj sasa e Cvetno pijaca, e foroske thagarne djele pe akava sumnalo than, savo si but berša garadino maškar e zidura e Tvrđevake thaj kaj but manuša andar o Niš ni dikhen goda (foto 8). Dije phando lafi kaj ka, gaja sar vakarel o Kriso pala arakhipe katar e spomenika kulturake, lačharen le ande autentnično kulturako spomeniko.

Trin berš majpalal, Zajde badža, buteberšengo vakaripe andar e tradicija e Romengi ando Niš, si akana kotor katar o trgo maškar Beogradesko udar thaj si nevo. E phrala Ališanović, Zoran thaj Nikola andar e formani familija save bi ačhidimaso duj decenije keren griža andar akava kultno than, šaj te ločharen pese: godolenge save pačaven naj lijo o šaipe te ande četrkone phabaren e memelja thaj poloće vakaren mangipa thaj rodipa pala o sastipe, kamipe, lačhipe ande piro thaj familijako trajo. Pe jekh vakti godola save aven ando Niš sar turista šaj te den andre (foto 9).

Po plato si thodne neve lampe. Kerdno sumanalo than akana si vi e informativno tabla thaj gothe si vakardino sa andar o than pe srbikani thaj anglikani čhib (foto 10). Kaate si ograda savi si metalno thaj e lanca sar bi arakhela pe sar autentnično than thaj te bi avela arakhlo godolendar save kamen te den andre (foto 11). Thodino si baro than pala e memelja (foto 12) thaj kalupa pala godola save phuren gothe thaj e turista a sigo gothe si thodini ande vitrina vi e nanula (foto 13) (save si jekhtane kaj kaj sasa e nanule save phirade e Horahene džuvlja), sar kaj si vi godoja savi sar vakarel e legenda phirada vi e Zajde-Badža.

Nevo lačharipe katar o sumanalo than Zajde Badža si importantno drabo te arakhel pe o kulturako arakhipe ande Niš thaj andel dži kaj lese barvalo kulturako pejzažo thaj sajekh pindžarel godolen save aven kaj si barvali tradicija thaj arakhipe katar o romano kidipe ande akava foro.

ZAJDE BADŽA IN THE OTTOMAN LEGEND
(records by D. Bojanić, F. Kanitz, M. Đ. Milićević and M. Ar. Popović)

Dušanka Bojanić, writing about Niš in the period of Turkish domination until the great war in 1683 (1983, 131–132), retells a note observation from 1660 by *Evlija Čelebija* about Zahide-badža, which probably is the first mention of this Mohammedan legend:

„Evlija Čelebija, among other things, mentions Zahide-badži. Judging by the name (Zahide means 'novice') and the nickname (badži means 'sister' and it is a honorary term for wives and daughters of heads Bektashi Muslim monasteries), Zahida-badži was a pious and well-respected person. However, when she lived remains unknown. Evlija Čelebija speaks of her as of a person about whom little is known in his time. Therefore, one could assume that this pious Nišian Muslim woman lived in the middle of the XVI or in the second half of the XVI century, but surely long before Evlija's passage through Niš.

Zahide-badži's turbeh indicates that she herself was an important person, otherwise, if she had been only a wife or daughter of a dervish, she would have been buried together with him. The Sebilj she had erected was modest in proportion but a precious gift to her fellow citizens, because of the cult of water in Islam and the indisputable need of the Nišians to have quality drinking water...

The most significant building Zahide-badži bequeathed to the Muslims in Niš was her tekija (monastery). Among the well-known tekijas in Niš, Evlija Čelebija mentions the one on top of the bridge, which belonged to the Bektashi order, then the Zahide-badži tekija and Hajdar-ćehaj's tekija.

It is still a question which order Zahide-badži belonged to. We should certainly presume that she belonged to an order related to the Bektashi one, or perhaps the Bektashi itself. Tekija as an architectonic structure did not necessarily have to be a separate building. In Balkan towns, it was most often lodging buildings that were turned into tekijas. This tekija existed in the second half of the XIX century.

In the official 'salnama', annual records from the last years of the Turkish rule in Niš, Zahide-badži's turbeh was mentioned as existant. At the same time, there circulated a legend in Niš about a turbeh with the grave of a 'certain Turkish girl', which most probably referred to the Zahide-badži turbeh. According to the legend, the girl was a young and very devout adopted child of a rich Turk from Niš, who went to a pilgrimage to Mecca. On the eve of Bairam, after her foster mother had prepared a lot of food and pastry, the girl asked for a bowl of food which was her foster father's favourite, so that she could take it to him to Mecca. After persistent begging, her foster mother granted her wish and gave her a bowl of food and the girl left the house 'yet did not go through the main gate of the town, but over the

bulwarks and the moat'. It was there that she disappeared for ever and only her slippers were found in the moat. When her foster father returned from the pilgrimage, his wife told him all about the disappearance of the girl. At that moment he took from his saddlebags the very same bowl which she had given her adopted daughter. He said that he had found the bowl full of pastry the day after Bairam, in his room in Mecca.

On the spot where the girl's slippers remained, pious Turks used to see some kind of light which could not have been set by a man's hand. At that place, a beautiful tomb with turbeh was erected by her foster father and other Nišians who believed that the girl had been consecrated. **The turbeh did not bear any covering, due to which it was built three times and three times it did collapse on its own, so in the nineties of the XIX century the grave was uncovered, to be freely affected by rain and sunshine.**

A very similar motif is to be found in the legend about Muja Baba's turbeh in Scutari. He was a servant in Scutari, and to his master who had gone to a pilgrimage he took a plate with halva.

The Turkish girl's turbeh in Niš was situated near the erstwhile Belgrade gate, in the moat.

Felix Kanitz, an explorer and travel account writer, having visited Niš several times (Петровић 2000), in the course of his second visit (1864) during the Turkish occupation, wrote a short note on the legendary girl: „In the immediate vicinity of the fountain built by Hajdar-ćehaj, I saw a turbeh, built over the grave of a Nišian girl who had become famous for her miraculous travel to Mecca and another one in which rested Deruni baba, whose prayers Allah had always answered (Каниц 1985, 155)“; then, in liberated Niš (1887), he wrote down: „Again on the described Moor main gate to the fortress, the sultan's seal was substituted for the Serbian coat of arms with eagles; I was also looking for the red seraglio in which I had been so harshly interrogated by Abdurahman-paša. **It was torn down, just like the Turkish lodgings, whose gardens had been embellishing it in fresh greenery, and a turbeh of a woman saint whose bones were given in 1883. to a hoja of the nearest mosk to bury them...**“ (Каниц 1985, 166).

Milan Đ. Milićević, a renowned historian and statesman, being in Niš right after the liberation from the Turks in 1878 while working on the text “The County of Niš”, published in the book “The Kingdom of Serbia, New Regions” (1884, 96–98), gives a vivid account of the Mohammedan legend as heard from the Turks themselves:

“Close to the Belgrade gate of the town, there are two Turkish graves (two turbehs), which the Turks respect as graves of their sants. They are worth mentioning here as an appendix to the description of the town. One of them is in the moat, and the other in front of the gate.

The first is the grave of a Turkish girl, respected as a saint, and the other is the grave of one Daruni-baba, also a God's favourite, according to Islam.

The Turks in Niš tell the following about the girl:

There was a Turk in Niš, a man of wealth but with no offspring, who adopted a destitute girl who, among other good qualities, was characterized by great piety.

After some time, the Turk went to a pilgrimage to bow in front of the grave of the Prophet, which is one of the first duties of each godly Muslim.

On the eve of Bairam, his wife prepared a lot of food and pastry, to give to the poor, as was the custom for Bairam. Her foster daughter approached her and asked her for a bowl of the food her foster father liked the most.

- What do you want it for? Asked the woman.

- I want to take it to Mecca to my father and offer it to him, replied the child.

- You cannot, my dear child, said mother: - go to Mecca; it is far away! Over the sea!

- Never mind! God will help me bring joy to my foster father.

She begged and begged to be given the food, until her mother could not stand it any more; so she gave her a bowl of food, just to shake her off. The girl took the bowl, went out of the house, yet she did not go through the main gate of the town, but over the Belgrade bulwarks and the moat. There she vanished. Her foster mother ran after her but was not able to find her: not on the bulwarks, in the moat or any other place. Only were her slippers found in the moat.

From that evening on, no one either saw or heard anything about the girl.

When the Turk returned from the pilgrimage and asked to see his foster child, his wife told him all about how the girl had disappeared. The Turk opened his saddlebags and took out the same bowl she had given her daughter before Bairam.

- Where did you find that bowl? Asked the astonished woman.

- The day after Bairam, replied the Turk: - I found it in my room in Mecca, and it was full of pastry with honey.

After that, on the spot where their daughter's slippers had been found, some religious Turks would see some kind of light which, as they said, could not have been put on by a human hand.

The foster father, believing himself as the other Turks that his daughter had been consecrated, built a fine tomb on the spot her slippers had been found, and covered it with a high turbeh. The righteous ones immediately went there to pray to god and the Prophet.

That is the religious story from Niš about a Turkish saint girl.

Another thing added to this is that the sanctuary does not bear any covering! It was built three times and three times it did collapse on its own. Now the tomb is **uncovered, to be affected by rain and shine at will.**"

Milivoje Ar. Popović, a journalist, poet and novelist from Gjilan, employed full-time at *Niške novine* (*Niš newspaper*), one of the first publications established in the City of Niš freed from the Turks, published an article in the Belgrade daily newspaper "Vreme" ("Time"), in the "Time through our country" column, no. 5452 dated 20 March 1937, page 7, on the unusual monument in the Fortress of Niš, titled "A miniature mosque with a minaret was erected in the memory of the pious Zaide-badži, a symbol of humility" (Поповић 1937, 7):

"A miniature monument, a little tin mosque with a minaret, a bunch of wilted flowers, a concrete and iron building, and small, low candlesticks. Around them a melted mixture of tallow, a water jug, wrapped in a colourful towel, and further on a grave, levelled with the ground. Above all this, iron electricity poles and stone walls of the Fortress of Niš, doused in rain.

That is the monument to the pious Zaide-badži.

THE LEGEND OF THE PIOUS SERVANT ZAIDE-BADŽI

The story of the pious spinster Zaide-badži still lives on.

When the Turks were in charge, the City of Niš looked like a Central European fief. Aghas and beys lived and feasted in it. The city had a very developed trade. Five tall minarets scraped the sky.

Among the old feudal lords lived Bedri-bey with hordes of servants and slaves. Next to him, as a shadow, dwelled an old woman from Vidin, Zaide – Zaide-badži. A pious, submissive virgin.

It was 1770. Bedri-bey grew tired of the barren and insensitive surroundings, burdened by the misty views.

Bedri-bey thought of Muhammad and Mecca. He ran into his room, grabbed the Koran from the shelf and stayed with it until morning.

And tomorrow the mighty Bedri-bey set off to Mecca.

On Friday, his wife prepared a meal for the dead and gave it to their servants. Zaide took her share and kept it.

- You will surely take it to your grave?, they teased her.

- No, said Zaide, I will keep it for my master Bedri-bey.

That night, Allah fulfilled the virgin wishes and dreams of the pious Zaide-badži. Zaide flew through the clear, laughing sky to Peygamber's grave. There she met Bedri-bey.

- Here, my lord, said Zaide, I brought you your share of halva.

And he took it and ate it, and put the sahan next to him.

And Zaide came back to the dreary City of Niš.

Six months passed. One day Bedri-bey entered the city triumphantly.

- Come, Zaide-badži, said Bedri-bey. Here is your sahan, in which you brought me warm halva.

People started murmuring.

- Zaide-badži, our saint!...

But Zaide-badži was no more.

It was only in the evening that one of the servants found Zaide-badži's slipper on the city walls. The other slipper fell down, from the top of the wall.

And everyone believed that the pious Zaide-badži flew right up into Peygamber's heavenly gardens, while her slippers, a symbol of the earthly and the transient, fell down to the ground.

THE MINIATURE MOSQUE AS THE MONUMENT TO SAINT ZAIDE-BADŽA

Hodjas and dervishes declared the spot where Zaide-badža's slipper fell as a holy place...

Centuries passed by, yet the story of a servant who became a saint remained alive in the heart of the Muslim people.

Recently a special board was elected to erect a monument to the pious Zaide-badža, as a living memory to her sinless and saintly life. By the board's decree, this miniature mosque with a minaret was built in that holy place (Fig. 1).

And in the evening, particularly on Fridays, that little mosque, next to the stone walls of the Fortress of Niš, becomes illuminated by numerous stearin candles. Surprisingly, equally regularly, on Sundays, Serbs also visit Zaide-badža's grave and light candles, because they believe that Zaide-badža was Serbian, first captured, and then converted.

Ramadan Demirović is a carrier. He traverses the city all the time, his elbows and shins in rags. However, whenever someone mentions Zaide-badža to him, he talks about her willingly, awe-struck:

- That grave was paid for handsomely. We gave a lot of money, but we will give anything just to remember her.

- Do you often visit the grave?

- Of course, I buy and light a candle every Friday. For Zaide-badža's soul, for my salvation... You know, we are just people. We will surely die...

To erect the monument to Zaide-badža, Muslims from Niš organized several kermesses (Fig. 2). Furthermore, many Muslims and Orthodox Christians answered the board's call and contributed voluntarily. Their names will be engraved in the marble plate next to the monument.

Today, the international London-Baghdad road passes by Zaide-badža's monument. Tall electricity poles, automobile horns, train whistles, none of them can disturb the memory of Zaide-badža. Tucked between two walls, next to the old, medieval gate, the little mosque reminds us of the one, who after 167 years, still remains the symbol of a pious, humble girl."

ZAJDE BADŽA AS AN ISLAMIC-CHRISTIAN HOLY PLACE
(writings by Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković and N. Jašić)

Dorđe Stamenković (1997, 195–196), a long-term director of the Historical Archives, ardent chronicler of events from the near past of Niš, pointed to the Roma sacral place again, indicating its contemporary significance:

„Every Friday close to the fortress of Niš, a hundred of lit candles can be seen in the vicinity of the Belgrade gate. One corner at the base of the fortress wall is all lit up. The night ‘cult fire’ around which numerous Roma from Niš and other Muslims gather can be easily noticed. A great many Nišians wonder since when and why this cult tradition takes place and for how long the Roma in Niš have been gathering around this basically Turkish monument. The tradition is several centuries long. As early as the beginning of the 15. Century, various tombs of reputable Turks whose turbehs (graves) were taken for holy, cult places could be found in Niš. In his travel accounts from 1660, the famous writer Evlija Čelebi mentioned that he had found the graves of the benefactor Hajdarnčehija, then Sefer Baba, Mihalzde and the Turkish grave of Zahide (Zajde) Badži whose remains could be located by the walls of the old fortress in Niš.

Nišian Roma and Muslims regularly visit the grave of Zahide (Zajde) Badži. Nowadays, foreign students, first of all from Arab countries, can be seen there. This cult ‘sacral’ place of Nišian Roma is fenced with a modest railing, the walls of the fortress white-washed and painted; there is a smallish bench by the grave where older and younger Roma gather. On that occasion they present offerings to the ‘holy place’. They leave coins, tokens, towels or shirts there. Then, regularly on the evenings, they light up candles and pray to the spirit of their saint, that is, they pray that Zahide (Zajde) Badže help them, give them health, bring luck, love and joy to their families. However, Zahide (Zajde) Badže may receive curses for the ‘not good ones’ so the Roma strictly avoid cursing anyone of wishing any evil. The legend of Zahide (Zajde) Badže in Niš has been present for several centuries. Niš has developed during that time. It has progressed a lot. It can be justly called the town of electronics, and yet, Nišian Roma go on keeping this traditional and popular custom; they regularly visit the grave of Zahide (Zajde) Badže, lighting candles and praying that she who belongs to a cult of an Islamic mother of god, endow them with health, happiness and joy... No authority has ever attempted to ban this custom. Only the Germans and Bulgarians banned visiting the turbeh of Zahide (Zajde) Badže during the World War II (1941–1944). With the coming of freedom, the Roma gathered around their turbeh which was with no roof this time.

We could freely pose the question: why is the memory of Zahide (Zajde) Badže, in whose honour nightly candles are lit by the walls of the fortress, still treasured? This question can be answered only on the basis of a

legend about the old Turkish monument in Niš. In the Turkish language Zahide (Zajde) Badži means a pious, chaste, noble, but also respectable girl or woman. Thus, Zahide (Zajde) Badže was a Nišian, but one of more prominent persons. She was not a daughter of an ordinary dervish, but a girl who built the “sebilj”, a Turkish word for fountain, so that her fellow citizens could drink good, fresh water. Thus Zahidi (Zajde) Badže obeyed the basic law of Islam, presenting the people of Niš and the vicinity with clear drinking water. According to that in the official Turkish annual records (the salna) Zahide (Zajde) Badži is mentioned as the turbeh (grave) of a ‘certain Turkish girl’. The girl was young and pious. She was the adopted child of a rich Turk from Niš. When one year he foster father went to Mecca to visit the famous places of Islam, he parted with his family and spent a long time on the pilgrimage. During that time his daughter remained in Niš. One evening ‘on the eve of Bairam’, she had the impression that she was ‘hearing’ the voice of her foster father who asked her to bring him something to eat from Niš as soon as possible. And Zahide (Zajde) Badže believed the voice: she asked her foster mother for a “sahan” (copper bowl) and in it she put her presents, food for her father and set off on a journey. Heading for Mecca, the girl took the wrong way and went over the Town field and there she disappeared without a trace. Nišian Turks were looking for her in vain. She could be found nowhere. After several days, close to the Belgrade gate, they found only her pair of slippers. It was a sign that she had died there, defending her honour and chastity from unknown rowdies. In memory of this genteel girl Nišian Turks latter on erected a sacral turbeh to Zahide (Zajde) Badže. The turbeh was covered until 1890. Eventually, the Roma from Niš decided to remove the roofing, because even dead Zahide (Zajde) Badži deserved to be ‘warmed by the sun and bathed by the rain’.

Nišian Roma believe this legend even today. They take their young to this place and tell them that even today a hand comes down from ‘the skies’ and lights fires on the grave of Zahide (Zajde) Badže lest she be forgotten and so that she could at all times be enlightened for her kindness.”

Nišian journalist **Mirjana Arsić** (2000, 22), who is apparently „hiding“ behind the initials M. A., speaks about Zahide Badže in a short and romantic form, retelling the stories of Milan Đ. Milićević and Đorđe Stamenković:

„The grave of a young Turkish girl does exist, and the legend has it that it is the grave of a girl who was an adopted child of a rich, childless Turk, who got consecrated and about which Evlija Čelebija wrote in 1660, calling it the grave of Zahide (Zejde) Badže. Milan Milićević also wrote about it, without mentioning names in his work ‘The Kingdom of Serbia’, volume ‘New Regions’. Both authors (Milićević and Stamenković) mention mainly the same basic elements of the legend: one day before Bairam the girl said to her foster mother that she wanted to her father who was on pilgrimage to

Mecca at that time to take him pastry, for she had seen him in a dream. Her mother tried to talk her out of the silly intention. She was persistent and finally her mother gave her a 'sahan' (copper bowl) full of pastry for the sake of fun. The girl set off but she took the wrong way through the Belgrade gate and over the town field – there she went missing. Yet, something remained after her. When her foster mother ran after her, she found in the moat around the bulwark her slippers. When her foster father returned from the pilgrimage he wanted to see the girl and his wife, crying, told him what had happened. Then he took out of his bag the very same sahan which the woman had given to the girl and told his astounded wife that he had found it in his room full of honey pastry the morning after Bairam. Some Turks claimed that at the place her slippers had been found one could see some kind of light 'which was not put on by a human hand'.

The foster father and other Turks believing that the girl had been consecrated, agreed to build a fine tomb on the spot her slippers had been found. The grave was covered with a high turbeh. The righteous ones immediately went there to pray there, and Milićević mentions that the 'the sanctuary does not bear any covering: it was built three times and three times it did collapse on its own. Now the tomb is uncovered, to be affected by rain and shine at will'. This detail is brought by Stamenković as well, mentioning that the turbeh was there until 1890, when, as he says, the Roma from Niš removed it because even dead Zahide (Zajde) Badži deserved to be 'warmed by the sun and bathed by the rain'.

That is the romantic story about goodness and remembrance, there are no other historical facts.“

Towards the end of the XX century, ethnologist **Iva Trajković** (2000, 134–135) attempted construing Zajdebača, by an exclusive Roma sanctuary:

„Zajdebača can be regarded as a real sanctuary and cult location of today's Nišian Gypsies because they believe in it, visit it quite often and bow to it, so this cult place which the Turks left behind can be considered their church.

This sanctuary is located by the wall of the fortress of Niš, to the right from the Belgrade gate. It is fenced with several concrete posts and metal chains, and within it there are three white-washed trees and several rocks on which the Gypsies light up candles, kiss the stone blocks of the fortress and quietly say their prayers and wishes every Thursday afternoon. According to popular belief Zajdebača – Zajda was a Serbian girl, a Christian maidservant at the court of a Turkish pasha. She passionately got to believe in Islam and would secretly bow since it was forbidden to her, being a Christian, to do it in public. One morning, the pasha having gone to Mecca to a pilgrimage and to pay his respect to Allah, she went to the bathroom and started to bow, although it was not proper in terms of the right creed. It was there that she suddenly felt supernatural powers and flew off to Mecca, taking halva in a sahan to the pasha. When she was over the bulwark, to the

right from the Belgrade gate, a slipper fell off her foot. The place was later visited by Turks who kissed the surrounding rocks, lit candles and prayed to Allah, hoping that all their wishes might come true, and they considered Zajde a saint, although it does not concur with the Muslim teaching.

After the liberation of Serbia in 1877, M. Milićević wrote down: 'Close to the town walls, there is a grave of a certain Serbian girl who is respected as saint by Muslims', which is reliable datum as for the age of the sanctuary called 'zajdebača'.

According to popular tradition, this sanctuary has existed for a long time. **Apart from Muslims from Niš, it was visited by Muslims from Leskovac, from Kosovo and Macedonia, as well as by some Orthodox Christian believers. After the Turks had gone, Nišian Gypsies went on respecting this sanctuary.** The sick would come here believing that Zajde could cure them, barren women hoped to conceive, after prayers to Zajde mothers trusted that their sons and daughters would succeed in school. People believe that one can avoid many a misfortune and evil force if one bows here, and that one will have good fortune and happiness in life. They believe that Zajde has already helped many people. As a sign of reverence, the sanctuary is to be left walking backwards. The money they leave behind is not to be taken, and if one takes it one's arm or any other body part would become ill or any other misfortune will come down on one.

In this place there used to be a turbeh which the Turks built three times and three times it did collapse on its own. 'This sanctuary does not bear any covering'. Somewhere around 1935–36, **believers in Nišu erected a miniature building of tin in the form of a mosk, but it fell down on its own, too.** The believers would select a person from their own neighbourhood who took care of the hygiene and order around the place and sold candles, which was the main source of income. Today, the lot is attended by a Gypsy woman who supports herself from donations and sold candles.

According to the inhabitants of the Čerga-mahala, a similar sanctuary was to be found in the yard of a Gypsy from their quarter, but he pulled it down after he had moved to a flat in a building.

Publicist **Nenad Jašić** (2001, 33–34), a chronicler „from within“ of the life and customs of Nišian Roma, conveys the „story“ of Zajde Badža this way at the beginning of the XXI century:

„Senior Nišian Roma believe in Zajde Badža (Zahida Badži) as in their saint and protector. The legend of Zajde Badža has been a part of their oral tradition from generation to generation. One very religious young woman was working as a maidservant in a rich Turkish family. Since she was not a Muslim, she was not allowed to bow in the house. Therefore, she would rub the toilet and bow there. The old Muslim she was employed with went to a pilgrimage at Bairam, and she wanted to bring him a bowl ('sahan') with halva which his wife had just made. When she said that to his wife, she re-

proached her for telling something which could not be. However, when she was beyond her lady's attention, she took the sahan with Turkish halva and flew away to Mecca, to the mosk where the devout Turk was bowing to his god. She put the sahan in front of him and returned home. When the prayer was over, the Turk was very surprised to see the sahan with halva and recognize it was the one from his household. This devout man had an inkling as to who had done this, so on returning home he called for all the members of the household and the servants and presented them with gifts. When it was the girl's turn, he called her and handed the sahan to her. At that moment she flew off through the window and the man was standing there calling **after her: 'Zajde Badži, Zajde Badži'. (Zahida, Zajdo – devoted to god, badža – maid servant.)** She flew away never to return again. On the spot where her slipper had fallen off in the moat by the bulwark, close to the Belgrade gate, there is a fenced grave even today, a turbeh with no roofing since it is believed that the grave does not bear any covering. It was built three times **and three times it did collapse on its own. Senior Nišian Roma believe that it did not bear any covering because Zajde Badža is a living saint. Every Thursday and Sunday, Roma light candles there, and sometimes they share Turkish halva. They do it even today.**

THE KEEPER OF THE CULT PLACE (Neša Asić)

This is the testimony by **Neša Asić***, who is the current caretaker of the sanctuary:

"(...) There used to be a well-cemented plate at this place, but some, I don't know, big shot ordered for it to be taken off. He brought workers, but what happened? Some of them got their arms twisted, some of them legs, some of them got their mouth the wrong way. And what happened to him: he wen' with his car, thirty, forty meters maybe, crashed into another one and got killed right there.

Well, can you tell us when did all that happen?

Last year. But, here, let me tell you about the whole situation. What they say, these Romany, that's not true. She was a loyal servant, workin' somewhere around here for a Turkish lady, that's true. She was of Turkish creed and was very godly. Her lady was makin' halva, you know, and her lord loved to eat it a lot, but he was on a battlefield. But, what happened. She prayed god, it goes, that her lord was here, it goes, he loves a lot to eat this halva, if god gave her wings so she could fly and take it to him to the battlefield. And yet, she got wings and put in a copper bowl and flew away. When she was there, she put it five-six meters behind her lord, but she didn' announce herself, and he felt it was still warm, he smelt it, wondering who'd brought the halva and didn' know what't was all about. He took off the lids and started eatin' the halva. But, righ' after the return, she was flyin', some-one noticed her and shot at 'er. After the return, she was wounded, she endured only to this place and fell down here.

So, now this place is visited by Roma with Muslim surnames and Muslims, but also Orthodox Christians?

The Orthodox do come, just the same sick people. Whoever lights a candle for any problem, it helps.

Did more people come here to light candles before or are there more people now?

Nowadays are more, more people come.

Since when have you been taking care of the place?

Me... my sister was too, but as for me, I am better familiar with the stuff... My sister was here, then I took o'er and I've been here seven-eight months.

When do people gather, on Thursday?

Only on Thursday.

At what time?

* The interview was conducted on the 10th of May 2001. So as to preserve the originality of the dialogue, no alterations whatsoever have been undertaken and the text is a veritable transcript of the conversation recorded on an audio tappe.

*Well, some of them come before, some after noon... **The Roma, you see, are pledged. They are pledged to light candles every Thursday, he who can't light, he does it at home.***

Do more people come in the afternoon, evening or ...?

More people in the afternoon.

Do they come at holidays, on Đurđevdan or Vasilica?

*Well, they come, they come if it is Thursday, if it is Thursday they surely come. Regardless of the holiday. But, le' me tell you straight, me, no matter... **I was with the Adventists, Orthodox, and then Catholic, and here, now I am with Jehovah's Witnesses and I wanna tell you, I know the Bible, asit were, by heart.***

And you personally, do you celebrate anything at home, honestly speaking?

I do celebrate, but not necessarily. When you have, it is a god's holiday everyday, god has forgiven it.

Do the people bring their younger children here?

They do, they come, young people come many, some light candles for boyfriends, I don't know, that they like them or what, and each wish is fulfilled. Recently there came a Roma girl from a village, I don't know, she came here, I don't know her, I 've seen her. She suffers a lot from headaches, but what happened. She was sitting there, I tell her to get up and come here, and I put her against this wall to pray, to pray to 'er, she immediately felt be'er, d'ya understand.

When the people who need help come here, do they say something or just pray like that?

No, they speak in words and everyone is to confide in me the reason he wants to light a candle. I ask them, I ask them nicely, 'cause they mustn't lie to me here. And they say to me. A woman hung a piece of thread here. I say, why did you do that, I say, don't you do any witchcraft on me here, it is out of the question. She says, it's O.K., when people come to ask for my hand, and they ask for it, the whole thing breaks up after a couple o'days. That's why.

And when they pray for help and the like, you take them to this tree?

I take them here ... and he prays like this, d'ya understand, he prays here. When you come next time, when it is not raining, you c'n see a blonde woman. She is blonde and she prays to her and gets helped.

And what did you say else was there?

There is Mother Mary, sometimes she appears with Jesus, sometimes without. Now it is wet, the photo can't be seen well. Even the crown can be seen.

Do you think it is Zajde Badži?

Yes.

But you said someone else could be seen?

Yes, a woman, a man with a beret, and another woman.

Any children?

No.

And here they do nothing else, perform no rituals, but light candles?

They light and do no rituals, just light a candle, someone who's promised when their wish is fulfilled, they bring towels or anything else, socks, and leave them here, no one can take those but me... Whenever charity contributions are collected, from anyone, Albanian Gypsies give everything they have for the tekija, but our local ones don't, they give five dinars, can't decide to put the money in the glass.

What is your name?

Asić Neša.

By religion you are what, a Christian or ...?

Listen, in fact I am a Roma, of Roma nation, but I respect each and every church, now I am with the Orthodox, they come to my home, they instruct me and I study the Bible and all that.

You are a Christian, judging by your surname, and your background is Muslim?

It is a false background, I was born in Serbia, my folks are in Serbia, I am considered a Serb.

When did you hear the story that she'd had wings and had been able to fly?

Listen, you have... but I have to ask my friend in which museum, data about she.

Well, all right but you haven't read that there, someone's told you, or you've heard it from older people?

That's a man of my age, uneducated and all, he's been to the museum and promised me to bring everything on her and I am goin' to write it and everyone can read it here. And as for the story I've told you, it's true. Because, first of all, when I do not, d'ya understand, come to this holy place, then they come at my home... if I am not there, whoever is there, she appears and says, send so and so there to clean ... And I have to come.

And do you come every day?

Only on Thursdays.

Do you find it nice that both Muslim and Orthodox Roma come here?

Well, listen, regardless of nationality, she helps everyone. Because even women with stroke come here, all sorts of women come here and she helps everyone.

Do more women come or men?

It doesn't have to do with it.

And not only Roma from Niš do come?

Oh, even from Leskovac they come... Aleksinac, Leskovac...

Village Roma come too?

Yes, of course. One, I don't know her name, came from Aleksinac, started cryin'. I say, why do you cry? Well, I say, my husband is in jail here. What for? I don't know, counterfeit German money, they took it from him and framed him. But, she lighted candles several times, and prayed for her husband's freedom. It was less than a month when her husband went out of jail.

Do you think that this place should be taken care of by someone, town authorities ...?

Well, yes... listen, please ... there should... if this was a church of sorts, this dirt would not be here, but, 'O.K. goddamit, regardless of... Muslims are, what can I say... She is really Turkish, but I wanna tell you it is no good business turnin' this place into a WC. Take a look, the moment you start, from beginning till end, I've cleaned it several times and there is no use. Huh, listen to this...quite recently, last Thursday mornin' I was cleanin' and I found, I begyapa'dn, stinkin' shit, so I took it and cleaned it, what can I do. That's really ... and I don't know why... I had a deal with the market place, not to touch the fence, by the fence a one-meter- high wall to be build of fine brick. Second, a WC to be put to order and cemented from the shops to here... and they agreed to everythin'. But, they've been waitin' for a permit... Our Roma should really, and the ones here, see to it, that a proper fence is put, and not to make a toilet out of the place.

They cannot do anything in the fortress without permission, this is a **historical place and they need a special clearance ...**

I wanted to say something about the Romany... During the war, which... I experienced, this is the World War II. I made all that and almost everyone got the money, and I myself got almost nothing.

Was any of you relatives in a concentration camp or something like that?

Well, my father was, but wait... There are younger persons who have received money for the fear they had experienced, and I got nothing.

Have you submitted anything?

I've submitted a copy, I've made all that and sent it. But, nothing. Those working in Roma administration, they seem to skim off the cream... My father was in a camp, my aunt as well, but they are dead people. My brother's written in the name of all of us. He's received, I almost nothing. I don't know, it's not much money, but for me ... I am not a rich man, I am poor... around 1600 DM.

Tell me, some pronounce it Zajde Badža, some say Zajde Bači... Zajde Badža... Zajde Badža."

CONCLUSIONS: GIVING AND RECEIVING

1. **Zajde Badža – a cult place of the Niš Roma – is grounded in the original Ottoman legend of a pious girl/woman, a Turk who probably lived in Niš, in the 16th century. (A similar motif is found in the legend of Muja Baba's turbet in Shkodër, who, being a servant himself, took a plate with halva to his master in Mecca.) On the Mohammedan origins of the legend and Zajde Badža herself, there are compelling testimonies by Evlija Čelebija, F. Kanitz and Milan Đ. Milićević, the latter of whose record stands out in its accuracy, authenticity and beauty of language. *Up until the end of the 19th century, Zajde Badža was an exclusive cult place of Niš Turks – not one of the writers mentions Roma.* Even though there are not material or written documents, it does not mean that the pious Niš Roma did not participate in the celebration of this holy place.**

2. **The Orthodox Roma have lived in Niš and its wider surroundings since the age of the Nemanjićs. With the arrival of the Turks, and the accompanying Muslim Roma, the religious-confessional chart of the Romani population changed. The majority of the Roma were Muslim: the ones who arrived as such with the Ottoman conquerors, and the others who converted to Islam from Christianity in order to survive. The Orthodox Roma were a minority, but still a large one. *With the departure of the Turks, all traces of the Islamic culture and faith were rapidly and meticulously erased: there was no foundation for the religious expression of the small remaining Muslim population (several Turks and Islamized Serbs; and somewhat more numerous Muslim Roma).***

3. **The Muslim Roma, having lost the Mohammedans as the basis of Islamic religion and all of a sudden finding themselves surrounded by the Orthodox majority, became the sole heritage keepers of the Zajde Badža legend and her cult place. The ensuing period was the one of the Romani “appropriation” and creative rewriting of the legend, as well as the adaptation of the cult place in accordance with the biconfessional nature of their religious structure. *Almost a century-long process of reshaping, accompanied, on the one hand, by an inevitable loss of the direct and essential connection to Islam – what is left is: a faded memory of Mohammedanism, traces that remained in giving names (primarily surnames rather than first names) and two widespread rites (primarily the Muslim burial rather than circumcision) – and on the other, by a return to the ancestral religion, Orthodoxy, culminated in the establishment of an Islamic-Christian sanctuary. Today, Zajde Badža is equally visited, recognized and celebrated by all Roma regardless of their ancestors, confessional origins, current denomination or religious status. (The most recent writings on this Romani holy place, those by N. Jašić and I. Trajković, are rather deficient, use only “inept” informants and neglect the accepted literature; I. Trajković even goes so far, paraphrasing M. Đ. Milićević, as to commit an obvious forgery in declaring Zajde Badža Serbian.)***

4. *It is evident that Zajde Badža endorses the standpoint*, widely present in the literature, *according to which Roma accept the revealed religions firstly out of necessity – in a formal and mimicking manner – recalling their ancient faith, and when that happens, they tend to mix Christianity and Islam, which often ends in an unusual intertwining.* (**“This specific Romani /Tsigani/ faith /kind of biconfessionality/ is characterized by the fact that they adopt some Christian elements and observe them in Islam such as patron saint’s holiday together with some rituals that the clergyman performs in the church just as the family does it on its own at home. Along with it, there also stand out some Islam elements applied by Christian Roma in their religious rites.”** – T. Vukanović 1983, 222)

5. This, to many peculiar, intertwining does not represent a flaw from the cultural standpoint, on the contrary – it is a richness both in itself and from the perspective of intercultural practice, i.e. the genuine centuries-old experience of the Roma living in multi-ethnic and multi-religious societies. *Perhaps they can be an example to others in the religious space on how one should be ready to give and receive, and not only impose one’s credo and cultural model.* Similar to the other examples of the Romani religious expression, the ritual practice **in the case of Zajde Badža does not lead to the loss of one’s own cultural specificities and folk identity.** It is the case of *intercultural integration* – not assimilation, let alone segregation.

EPILOGUE

On the International Romani Day in 2022, as part of the ongoing works on rearranging the space of the former Flower Market, the city officials visited the unusual holy place, hidden for decades between the west walls of **the Fortress and imperceptible to the majority of Niš population (Fig. 8)**. They promised to adapt it into an authentic cultural monument, in accordance with the guidelines of the Institute for the protection of cultural monuments.

Three years later, *Zajde Badža*, a centuries-old testament to the tradition of Niš Roma, represents a part of the newly-formed square in front of the Belgrade gate, acquiring a completely new look. The Ališanović brothers, Zoran and Nikola, successors of the Romani family that has been taking care of this cult place for two decades, can finally breathe a sigh of relief: worshippers are allowed to light candles on Thursdays and quietly say their wishes and prayers for good health, happiness, love and joy in their personal and family lives. At the same time, curious passersby can visit it on a daily basis as **part of the complete tourist offer of the City of Niš (Fig. 9)**.

There is new lighting installed on the plateau. The tidied up sanctuary now possesses an information display with a short description of the place in Serbian and English (Fig. 10). The area around it is enclosed with metal bollards and chains to preserve its authenticity and insure protection from unauthorized access (Fig. 11). A large candleholder (Fig. 12) and benches for pedestrians and tourists have been installed, with a recent addition being a glass case with a slipper in it (Fig. 13) (of the like once worn by Turkish women), **similar to the one worn by Zajde Badža according to the legend**.

The new look of the *zajde Badža* sanctuary represents an important **step in the direction of preserving the cultural heritage of Niš and it contributes to its rich cultural landscape, simultaneously introducing visitors to the deep-rooted tradition and spirituality of the Romani community**.

**ZAJDE BADŽA (ZAHIDE BADŽI) IN DER OSMANISCHEN LEGENDE
(Aufzeichnungen von D. Bojanić, F. Kanitz, M. Đ. Milićević und M.
Ar. Popović)**

Dušanka Bojanić (1983, 131–132) paraphrasiert in ihrem Buch über Niš in der Zeit der Türkenherrschaft eine Schrift von Evlija Čelebija aus dem Jahr 1660 über die Zahide-Badža, wahrscheinlich die erste Erwähnung dieser muslimischen Legende:

„Evlija Čelebija schreibt über Zahide-Badža. Dem Namen nach war Zahide-Badža eine fromme, geachtete Person, doch man weiß nicht, wann sie lebte. Ihr Grab zeigt, dass sie wichtig war, denn wäre sie nur Frau oder Tochter eines Derwisch gewesen, wäre sie mit ihm beerdigt worden. Der Brunnen, den sie erbauen ließ, war schlicht, aber wertvoll für die Mitbürger, wegen des Wasserkults im Islam, aber auch wegen des großen Bedarfs an gesundem Trinkwasser.

In den Chroniken aus den letzten Jahren der Türkenherrschaft in Niš wird auch die Türbe⁵ von Zahide-Badža erwähnt. Gleichzeitig gab es in Niš eine Überlieferung von der Türbe ‚eines türkischen Mädchens‘, das sich allem Anschein nach auf die Türbe Zahide-Badžas bezog. Dieser Legende nach war sie ein junges und sehr frommes Mädchen, das von einem reichen Türken adoptiert worden war, der nach Mekka aufgebrochen war. Als einen Tag vor dem Zuckerfest ihre Stiefmutter viel Essen und Süßes vorbereitete, bat das Mädchen um eine kupferne Schüssel mit Essen, das ihr Stiefvater am liebsten aß, um es ihm nach Mekka zu bringen. Nach langem Bitten erfüllte ihr die Stiefmutter den Wunsch, und das Mädchen ging nicht durch das Stadttor, sondern über die Stadtmauer und den Graben. Hier verschwand sie für immer; man fand im Stadtgraben nur ihre Pantoffeln. Als der Stiefvater von seiner Pilgerreise zurückkehrte, erzählte ihm seine Frau vom Verschwinden des Mädchens. Er zog daraufhin aus seinen Satteltaschen die Schüssel, die sie ihrer Stieftochter gegeben hatte, und erzählte, dass er sie voll Honigkuchen am Tag nach dem Zuckerfest in seinem Zimmer in Mekka gefunden hatte.

Wo die Pantoffeln des Mädchens gefunden worden waren, sahen fromme Türken oft ein Licht, das nicht von Menschenhand entzündet war. Dort baute man ein schönes Grab mit einer Türbe, ein Werk des Stiefvaters und anderer Nißer, die glaubten, dass das Mädchen sieben geworden war. Diese Türbe duldet keine Überdachung. Man erbaute drei Mal eine, und sie fiel drei Mal von allein zusammen, sodass seit den neunziger Jahren des 19. Jahrhundert das Grab unbedeckt steht, von der Sonne beschienen und vom Regen begossen. Dieses Grab des türkischen Mädchens befand sich in der Nähe des ehemaligen Belgrader Tores im Graben.“

⁵ Türbe (türkisch, ursprünglich aus dem Arabischen) bedeutet „Grab“, „Grabstätte, auch „Mausoleum“. (Anm. d. Redaktion).

Der Forscher und Reiseschriftsteller Felix Kanitz, der mehrere Male Niš besuchte (Петровић 2000), hinterließ 1887 ebenfalls einen Eintrag über das legendäre Mädchen:

„In der unmittelbaren Nähe des von Hajdar-čehaja erbauten Brunnens sah ich eine Türbe, die über dem Grab eines Nišer Mädchens – das wegen ihrer wundersamen Reise nach Mekka berühmt wurde – erbaut worden war.“

Milan D. Milićević (1884, 96–98), ein bekannter Historiker und Staatsmann, beschreibt während seines Aufenthalts in Niš kurz nach Ende der türkischen Herrschaft im Jahre 1878 anschaulich und aus türkischen Quellen die muslimische Legende wie folgt:

„In der Nähe des Belgrader Tores gibt es zwei türkische Gräber (Türben), die von den Türken als Gräber ihrer Heiligen verehrt werden. Eine liegt im Stadtgraben, die andere vor dem Tor auf einer Anhöhe. Das erste Grab ist von einem türkischen Mädchen, das als eine Heilige verehrt wird, und über das die Türken in Niš dies erzählen: ...“ [Es folgt die Legende.]

Milivoje Ar. Popović, Journalist, Dichter und Romanautor aus Gnjilane, mit fester Anstellung bei *Niške novine*, einer der ersten Zeitungen im von den Türken befreiten Niš, veröffentlicht im Belgrader Tagesblatt „Vreme“, in der Rubrik „Zeit durch unser Land“, in der Ausgabe 5452 vom 20. März 1937 auf Seite 7 einen Artikel über ein ungewöhnliches Denkmal in der Nišer Festung mit der Überschrift „Eine Miniaturmoschee mit Minarett wurde zum Gedenken an die fromme Zaide Badži, ein Symbol der Demut, errichtet“ (Поповић 1937, 7):

„Ein kleines Denkmal, eine Moschee aus Blech mit Minarett, ein paar Sträuße verwelkter Blumen, ein Gebäude aus Beton und Eisen und kleine, niedrige Kerzenleuchter. Um sie herum geschmolzenes Wachs, eine Schale mit Wasser, umhüllt von einem bunten Handtuch, und etwas weiter ein Grab, eben mit dem Erdboden. Darüber Eisenmasten und die steinernen Mauern der Nišer Festung, vom Regen durchtränkt.

Das ist das Denkmal der frommen Zaide Badži.

DIE LEGENDE VON DER FROMMEN DIENERIN ZAIDE BADŽI

Die Geschichte über die fromme Jungfer Zaide Badži lebt noch heute.

Während der türkischen Herrschaft glich die Stadt Niš einem mitteleuropäischen Lehen. Darin lebten und prassten Agas und Begs. Der Handel war in der Stadt sehr entwickelt. Fünf hohe Minarette ragten in den Himmel.

Unter den alten Feudalherren lebte auch Bedribeg mit seiner Schar von Dienern und Sklaven. Immer an seiner Seite, wie ein Schatten, war die alte Vidinka Zaide, Zaide Badži. Ein frommes, unschuldiges, unterwürfiges Mädchen.

Es war das Jahr 1770. Bedribeg langweilte sich in der trostlosen und gefühllosen Umgebung, die verschwommenen Visionen bedrückten ihn.

Da dachte Bedribeg nach und erinnerte sich an Mohammed und Mekka. Er rannte ins Zimmer, nahm den Koran aus dem Regal und blieb bis zum Morgen mit ihm.

Und am nächsten Tag machte sich der mächtige Bedribeg auf nach Mekka.

Am Vorabend des Freitags bereitete die Frau des Begs das Opfermahl für die Toten vor und verteilte es unter den Dienern. Zaide nahm ihren Teil und bewahrte ihn auf.

- Das nimmst du bestimmt mit ins Grab?, spotteten sie.

- Nein, sagte Zaide, ich werde es für meinen Herrn Bedribeg aufbewahren.

In dieser Nacht erfüllte Allah die jungfräulichen Wünsche und **Träume der frommen Zaide Badži. Zaide flog durch den klaren, strahlenden Himmel zum Grab des Propheten. Dort traf sie Bedribeg.**

- Hier, mein Herr, sagte Zaide, ich habe Ihnen meinen Anteil Halva mitgebracht.

Und er nahm es und aß es und stellte die kupferne Schüssel neben sich.

Und Zaide kehrte in die düstere Stadt Niš zurück.

Sechs Monate später trat Bedribeg triumphierend in die Stadt.

- **Komm, Zaide Badži, sagte Bedribeg. Hier ist die Schüssel, in der du mir warmes Halva gebracht hast.**

Es entstand ein Gemurmel.

- **Zaide Badži, unsere Heilige!**

Doch Zaide Badži war nicht mehr da.

Erst am Abend fand einer der Diener an der Stadtmauer einen **Pantoffel von Zaide Badži. Der andere Pantoffel war vom höchsten Punkt der Mauer heruntergefallen.**

Und alle glaubten, dass die fromme Zaide Badži in die reinen, himmlischen Gärten des Propheten aufgestiegen sei, während ihre Pantoffeln, ein Symbol des Irdischen und Vergänglichen, zu Boden fielen.

DIE MINIATURMOSCHEE ZUM GEDENKEN AN DIE HEILIGE ZAIDE BADŽI

Die Hodschas und Derwische erklärten den Ort, an dem die **Pantoffel der frommen Zaide Badži gefallen war, zu einem heiligen Ort...**

Jahrhunderte vergingen, doch im Herzen der muslimischen Welt blieb die Legende über eine Dienerin lebendig, die zur Heiligen wurde.

Vor Kurzem wurde sogar ein besonderer Ausschuss gewählt, dem **die Aufgabe übertragen wurde, zu Ehren der frommen Zaide Badži ein Denkmal zu errichten, als lebendige Erinnerung an ihr makellostes und heiliges Leben. Der Ausschuss beschloss, an diesem heiligen Ort eine Miniaturmoschee mit Minarett zu errichten (Abb. 1).**

Und abends, besonders freitags, erlebt die kleine Moschee neben den steinernen Mauern der Nišer Festung eine wahre Illumination durch unzählige Stearinkerzen. Erstaunlicherweise kommen sonntags ebenso regelmäßig viele Serben zu Zaide Badžis Grab, um Kerzen anzuzünden, da sie glauben, dass Zaide Badži eine Serbin war, die gefangen genommen und dann zum Islam bekehrt wurde.

Ramadan Demirović ist der Träger. Den ganzen Tag geht er mit zerrissenen Ärmel und Hosen durch die Stadt. Doch sobald Zaide Badži erwähnt wird, spricht er gern und mit einer gewissen Ehrfurcht:

- Also, dieses Grab war ziemlich teuer. Wir haben viel Geld gegeben, aber für ihr Andenken geben wir alles.

- Gehst du oft zum Grab?

- Natürlich, am Freitag kaufe ich eine Kerze und zünde sie an. Für die Seele von Zaide Badži und für mein eigenes Heil... Du weißt, wir sind Menschen. Der Tod wird uns nicht entkommen...

Um das Denkmal für Zaide Badži zu errichten, organisierten die Muslime von Niš mehrere Jahrmärkte (Abb. 2). Außerdem nahmen viele Muslime und Orthodoxe den Aufruf des Ausschusses an und leisteten freiwillige Spenden. Deshalb werden ihre Namen auf einer Marmortafel neben dem Denkmal eingraviert.

Heute verläuft die internationale Route London-Bagdad am Zaide Badži Denkmal vorbei. Hohe Strommasten, Autosirenen, Zuggpfeifen – all das stört nicht das Andenken an Zaide Badži.

Eingebettet zwischen zwei Mauern, neben einem alten, mittelalterlichen Tor, erinnert die kleine Moschee an diejenige, die auch nach 167 Jahren noch immer ein Symbol für das fromme, bescheidene Mädchen geblieben ist.“

**ZAJDE BADŽA (ZAHIDE BADŽI) ALS
ISLAMISCH-CHRISTLICHES HEILIGTUM
(Niederschriften von Đ. Stamenković, M. Arsić, I. Trajković und N. Jašić)**

Djordje Stamenković (1997, 195–196), langjähriger Direktor des Historischen Archivs und ein Schreiber von Notizen aus der näheren Vergangenheit der Stadt, weist 1995 auf das Heiligtum der Roma und seine heutige Verwendung hin:

„Jeden Freitag kann man neben der Nišer Festung in der Nähe des Belgrader Tores Hunderte brennender Kerzen sehen. Eine Ecke unter der Mauer der Festung ist beleuchtet. Man sieht das nächtliche Kultfeuer, um das sich zahlreiche Roma und andere Muslime unserer Stadt scharen. Die Sitte ist mehrere Jahrhunderte alt.

Zum Grabe von Zahida (Zajda) Badža kommen regelmäßig Nišer Roma und Muslime, in der letzten Zeit auch ausländische Studenten, vor allem aus arabischen Ländern. Der Kultort der Nišer Roma ist von einem bescheidenen Zaun umzäunt, die Gemäuer der Festung sind weiß gestrichen und bemalt; um das Grab herum befindet sich eine kleine Bank. Am Grabe versammeln sich ältere und jüngere Roma und beschenken, den heiligen Ort. Sie hinterlassen ein paar Münzen, ein Handtuch oder Hemd. Danach zünden sie regelmäßig in den Abendstunden Kerzen an und beten, dass Zahide (Zajde) Badža ihnen hilft, Gesundheit schenkt, Glück, Liebe und Freude in die Familie und das Leben bringt. Aber Zahide (Zajde) Badža kann auch Flüche annehmen für all diejenigen, die ‚nicht gut‘ waren; daher halten sich die Roma streng an ihre Sitte, niemanden zu verfluchen oder ihm Schlechtes zu wünschen. Keine Regierung hat diese Tradition verboten. Nur die Deutschen und Bulgaren hatten während des Zweiten Weltkriegs das Pilgern zur Türbe verboten. Nach der Befreiung versammelten sich die Roma wieder um ihre Türbe ohne Dach. [Es folgt die Legende.] Die Nišer Roma glauben immer noch an diese Legende. Sie bringen ihre Kleinen mit und erzählen ihnen, wie auch heute noch eine Hand, vom Himmel kommt und die Kerzen am Grab von Zahide (Zajde) Badža anzündet, damit sie wegen ihrer Güte für immer beleuchtet sei und unvergessen bliebe.“

Der Ethnologe **Iva Trajković** (2000, 134–135) versucht gegen Ende des 20. Jahrhundert die Zajdebača, die bereits zu einem exklusiven Heiligtum der Roma geworden war, zu erklären:

„Die Zajdebača kann man als ein echtes Heiligtum der Nišer Roma ansehen. Sie pilgern oft hierher und huldigen ihr, sodass wir diesen Kultort, der von den Türken stammt, als ihre Kirche betrachten können. Dieses Heiligtum befindet sich neben der Mauer der Nišer Festung, rechts vom Belgrader Tor. Es ist mit einigen Pfeilern aus Beton und einer Metallkette umrandet; darin befinden sich drei Holzbalken und einige Steine, auf denen jeden Donnerstag Zigeuner Kerzen anzünden, die Steinblöcke der Festung kü-

ssen und leise ihre Gebete und Wünsche sprechen. Dem Volksglauben nach **war die Zajdebača-Zajda ein Mädchen, eine Serbin, Christin und Dienerin am Hofe eines türkischen Paschas. [Es folgt die Legende.] ... Zu dieser Stelle** pilgerten später die Türken, zündeten Kerzen an und beteten zu Allah in der Hoffnung, dass er alle ihre Wünsche erfüllen möge. Zajda hielten sie für eine Heilige, obwohl das mit der islamischen Lehre nicht übereinstimmt.

Nach dem Volksglauben gibt es dieses Heiligtum schon seit langem. **Neben den Muslimen aus Niš und der weiteren Umgebung besuchten es auch einige Angehörige des orthodoxen Glaubens. Nach dem Weggang der Türken setzten die Nišer Zigeuner die Verehrung dieses Heiligtums fort.** Hierhin kamen Kranke mit der Überzeugung, dass Zajda sie heilen würde, kinderlose Frauen hofften zu gebären, Mütter erbaten bei Zajda guten Erfolg ihrer Kinder in der Schule. Vom Heiligtum verabschiedet man sich rückwärts gehend als Zeichen der Verehrung. Das Geld, das die Gläubigen zurücklassen, soll man nicht nehmen, da dem, der das wagen würde, die Hand oder ein anderer Körperteil vertrocknen oder ihn ein anderer Schicksalsschlag heimsuchen würde.

Die Gläubigen selbst ernannten eine Person, die sich um die Sauberkeit und Ordnung kümmerte und Kerzen verkaufte, wovon sie auch lebte. Heute verrichtet eine Zigeunerin diese Arbeiten, die ihren Unterhalt von **Geschenken und verkauften Kerzen bestreitet.**“

Der Publizist **Nenad Jašić** (2001, 33–34), ein Historiker des Lebens und der Sitten der Nišer Roma, erzählt die Geschichte von Zajda Badža so:

„Die alten Nišer Roma glauben an die Zajde Badža (Zahida Badži) als **Heilige und Beschützerin. Die Legende von Zajde Badža wurde unter den Roma von Generation zu Generation weiter tradiert. Eine sehr fromme junge Frau arbeitete als Dienerin bei einer reichen türkischen Familie. Da sie keine Muslimin war, war es ihr nicht erlaubt, im Haus zu beten. Deswegen hat sie immer die Toilette gewischt und dort gebetet ...**“ [Es folgt die Legende.]

WÄCHTER DER KULTSTÄTTE (Neša Asić)

Hier noch das Zeugnis von **Nešo Asić**, der heute die Sorge um das Heiligtum trägt, in einem Interview:

„(...) An dieser Stelle gab es eine Betonplatte. Irgendein, was weiß ich, reicher Mann befahl, sie niederzureißen. Er brachte Arbeiter, aber was geschah? Dem einen verdrehte sich der Arm, dem anderen das Bein und wieder einem anderen der Mund. Und was geschah mit ihm? Er fuhr mit dem Wagen weg, etwa 30 oder 40 Meter weit, baute einen Unfall und kam sofort auf der Stelle ums Leben.“

Alles klar, und wann war das?

Letztes Jahr.

Es heißt, hierher kommen jetzt auch Roma, mit muslimischen Familiennamen oder Muslime, es kommen auch Orthodoxe?

Es kommen Orthodoxe, und auch kranke Menschen. Jedem, der für etwas eine Kerze anzündet, wird geholfen.

Kamen früher mehr, um Kerzen anzuzünden, oder jetzt?

Jetzt sind es mehr. Jetzt kommen sie zahlreicher.

Seit wann bist du hierfür verantwortlich?

Ich... meine Schwester war es zuerst, aber was das betrifft, bin ich besser eingeweiht in solche Sachen... Die Schwester war hier, und danach habe ich es von meiner Schwester übernommen, seit beinahe sieben oder acht Monaten.

Wann versammeln sich die Menschen, donnerstags?

Nur donnerstags.

Roma halten ihre Versprechen, verstehen Sie?

Sie versprechen, jeden Donnerstag eine Kerze hier anzuzünden. Diejenigen, die es nicht können, machen es zu Hause.

Und wann kommen mehr Menschen, mittags, abends, oder...?

Nachmittags kommen die meisten.

Und kommen sie auch, wenn irgendein Fest ist, am Fest des heiligen Georg oder des heiligen Wasilij?

Ja, sie kommen, wenn es auf einen Donnerstag fällt, dann kommen sie bestimmt. Aber sie kommen unabhängig davon, ob es ein Fest ist. Ich war in der adventistischen Kirche, in der orthodoxen und danach war ich in der katholischen, und jetzt bin ich ein Zeuge Jehovas und will euch sagen, die Bibel kenne ich, wie ich meine Finger zählen kann.

Bringen die Menschen auch ihre jüngeren Kinder hierher?

Ja, bringen sie. Es kommen auch Jugendliche. Mädchen zünden Kerzen für die Jungs an, was weiß ich, damit sie sie mögen, und es gibt keinen, dessen Wunsch nicht in Erfüllung geht. Vor kurzem war hier eine Roma-Frau vom Dorf, was weiß ich, sie kam hierher. Ich kenne sie nicht, nur vom Sehen. Und sie klagte über ihren Kopf, aber was geschah? Sie saß dort und

ich sagte ihr, steh auf und komm hierher, und ich stellte sie an die Wand da, damit sie zu ihr beten kann. Sofort fühlte sie sich besser, verstehen Sie?

Wenn diejenigen, die sich von Zajde Badža helfen lassen wollen, kommen, sprechen sie etwas in Wörtern, oder beten sie nur so?

Nein, sie sagen es in Wörtern, und jeder ist verpflichtet, es mir anzuvertrauen, weswegen er eine Kerze anzündet. Ich frage sie, frage sie höflich, weil sie mich an diesem Ort nicht belügen dürfen. Und sie sagen es.

Da drüben⁶ machen sie nichts, außer eine Kerze anzuzünden?

Sie zünden nur eine Kerze an und machen sonst nichts, nur eine Kerze zünden sie an. Die es versprochen haben, und wenn ihr Wunsch in Erfüllung geht, bringen sie ein Handtuch oder etwas anderes, Socken oder so, und legen es hierher und keiner außer mir darf es nehmen ...“

Und wie heißt du?

Asić Nešo.

Und welcher Konfession gehörst du an, bist du ein Christ oder ...?

Hören Sie, im Grunde bin ich ein Rom, ich gehöre dem Volk der Roma an. Ich ehre alle Kirchen und jetzt bin ich auch mit den Orthodoxen. Sie kommen zu mir nach Hause und belehren mich und ich lerne die Bibel und das alles.

Du bist ein Christ, dem Familiennamen nach sieht man es. Und deine Herkunft ist muslimisch?

Angeblich ist es so mit der Herkunft, aber das ist nicht richtig, ich bin in Serbien geboren und alle meine Angehörigen leben in Serbien. Ich werde als Serbe angesehen.

Und kommst du jeden Tag hierher?

Nur donnerstags. Weil wenn ich nicht hier bin, verstehst du, an diesem heiligen Ort, dann kommt sie nach Hause ... und wenn ich nicht da bin, egal, wer sich hier befindet, erscheint sie und sagt, schickt den und den zu dem und dem Ort, um sauber zu machen ... Und ich muss kommen.

Findest du es schön, dass auch die orthodoxen und muslimischen Roma hierher kommen?

Hören Sie, egal welche Nationalität man hat, sie hilft jedem. Denn hierher kommen auch die, die einen Schlaganfall hatten, und viele andere Frauen kommen, und sie hilft jedem.

Kommen mehr Frauen als Männer hierher?

Das macht keinen Unterschied.

Es kommen auch die Roma aus den Dörfern?

Ja, die kommen auch. Eine kam hierher – ich weiß jetzt nicht, wie die heißt – aus Aleksinac und fing an zu weinen. Ich fragte, warum weinen Sie? Sie sagte, dass ihr Mann hier im Gefängnis sitzt. Weswegen? Was weiß ich, gefälschte D-Mark hat man bei ihm gefunden, die ihm jemand unterge-

⁶ Vgl. dazu die Abbildung oben im Text.

schoben hat. Aber sie zündete mehrere Male Kerzen an und betete hier, damit man ihren Mann freilässt. Und es verging kaum ein Monat und ihr Mann kam frei.

Und meinst du, dass jemand hier für die Sanierung aufkommen müsste, etwa die Stadt ...?

Ja, das müsste man... hören Sie, man müsste ein wenig... **Wenn das** hier eine Kirche wäre, würde man hier nicht einen solchen Gestank zulassen. **Ach, vergiss es, es sind ja nur Muslime, heißt es dann, und so ... Sie ist eine** echte Türkin, aber ich will es dir sagen, es ist nicht gut, dass man hieraus eine Toilette macht. Ich habe versucht, mehrere Male zu putzen, aber es hilft nichts.

SCHLUSSFOLGERUNGEN: GEBEN UND NEHMEN

1. Der Kultort Zajde Badža basiert auf der ursprünglich osmanischen Legende über ein frommes Mädchen, eine Türkin, die wahrscheinlich im 16. Jahrhundert in Niš lebte. Von den muslimischen Wurzeln der Legende wird in den Quellen überzeugend berichtet. Zajde Badža war bis zum Ende des 19. Jahrhunderts ein Kultort, der ausschließlich von Türken benutzt worden war – keine Quelle erwähnt Roma.

2. Orthodoxe Roma sind in Niš und Umgebung schon seit dem Mittelalter ansässig. Mit den Türken veränderte sich die Struktur der Roma-Bevölkerung. Die muslimischen Roma kamen entweder mit den türkischen Eroberern oder traten aus Überlebensgründen vom Christentum zum Islam über. Mit dem Weggang der Türken wurden die Spuren der islamischen Kultur und des islamischen Glaubens schnell und rigoros getilgt; es fehlte eine Stütze für die religiöse Praxis der verbliebenen muslimischen Bevölkerung.

3. Die muslimischen Roma wurden zum alleinigen Erben der Legende von Zajde Badža und ihres Kultortes, nachdem sie die Muslime als Stütze der islamischen Religion verloren und sich plötzlich in einem mehrheitlich orthodoxen Umfeld befanden. So begann die Aneignung und schöpferische Überarbeitung der Legende seitens der Roma und die Anpassung des Kultortes. Ein langer Prozess der Umwandlung, begleitet vom unausweichlichen Verlust der Bindung an den Islam (es blieben fast nur Spuren in den Namen und zwei verbreitete Gebräuche, muslimische Beerdigungen und seltener die Beschneidung) und von einer Rückkehr zum Glauben der Urväter, zur Orthodoxie, gipfelt in der Gründung eines islamisch-christlichen Heiligtums. Heute wird Zajde Badža von allen Roma ungeachtet ihrer Glaubensüberzeugung verehrt. Die Veröffentlichungen über das Heiligtum von Nenad Jašić und Iva Trajković sind jedoch mangelhaft (Trajković geht sogar so weit, dass er eine offensichtliche Fälschung begeht und Zajde Badža zur Serbin erklärt).

4. Allem Anschein nach bekräftigt Zajde Badža die Annahme, die in der Literatur sehr verbreitet ist, wonach die Roma Offenbarungsreligionen zuerst in einer Notlage annehmen und sich des ursprünglichen Glaubens erinnern, was oft in eine merkwürdigen Vermischung von Glaubensinhalten einmündet.

5. Diese Vermischung kultureller Aspekte ist keineswegs als Fehlentwicklung, sondern vielmehr als Bereicherung vor dem Hintergrund der jahrhundertelangen Lebenserfahrung der Roma in multiethnischen und multireligiösen Gesellschaften zu verstehen. Vielleicht kann sie anderen Volksgruppen ein Beispiel sein. Wie bei ähnlichen religiösen Vorstellungen der Roma führt diese Entwicklung nicht zum Verlust der eigenen kulturellen Spezifika oder der nationalen Identität. Vielmehr handelt es sich um interkulturelle Integration – nicht um Assimilation und keineswegs um bewusste Abspaltung.

NACHWORT

Am Internationalen Tag der Roma im Jahr 2022 besuchten führende Vertreter der Stadt im Rahmen der begonnenen Arbeiten zur Neugestaltung des ehemaligen Blumenmarktes das ungewöhnliche Heiligtum, das jahrzehntelang verborgen zwischen den westlichen Mauern der Festung und **unbemerkt von den meisten Einwohnern von Niš geblieben war (Abb. 8)**. Sie versprachen, es gemäß den Anweisungen des Instituts für Denkmalschutz in ein authentisches Kulturdenkmal umzuwandeln.

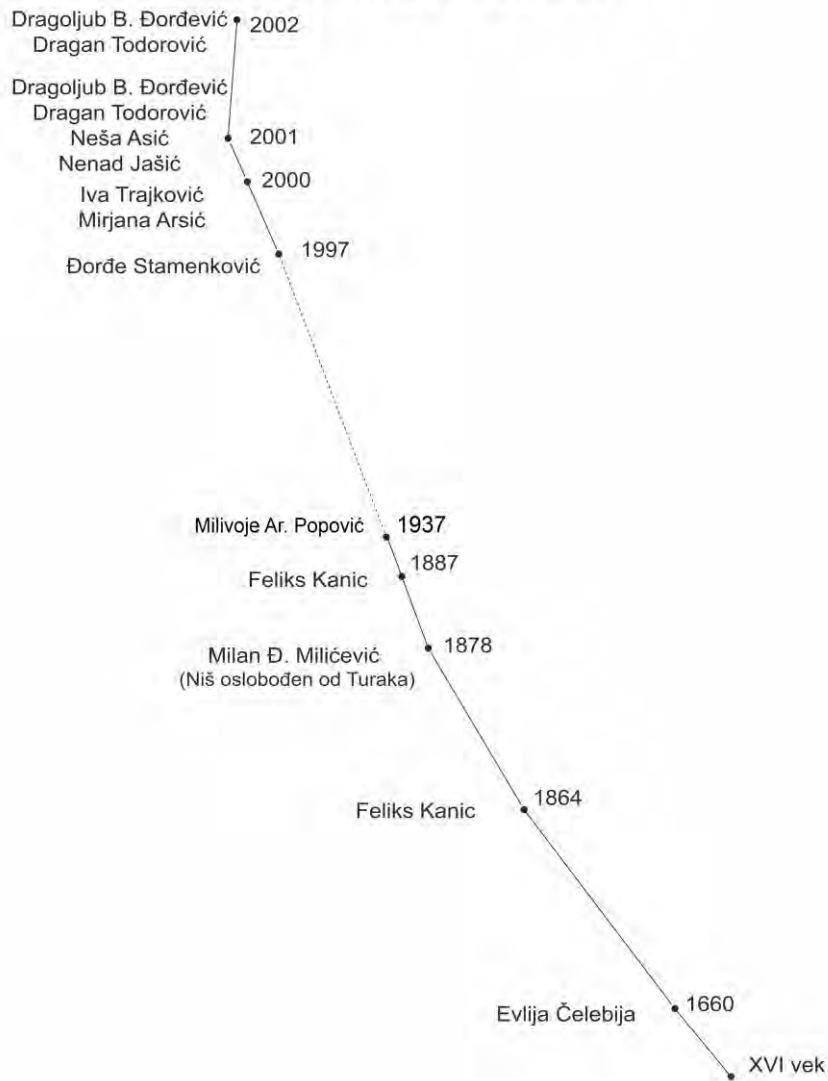
Drei Jahre später ist Zajde Badža, ein jahrhundertealtes Zeugnis der Tradition der Nišer Roma, ein fester Bestandteil des neugestalteten Platzes vor dem Belgrader Tor und hat ein völlig neues Aussehen. Die Brüder Ališanović, Zoran und Nikola, Nachfahren der Roma-Familie, die seit zwei Jahrzehnten unaufhörlich für diesen Kultort sorgt, können aufatmen: Den Gläubigen bleibt die Möglichkeit nicht verwehrt, donnerstags Kerzen anzuzünden und Wünsche und Gebete für Gesundheit, Glück, Liebe und Freude im persönlichen und familiären Leben leise auszusprechen. Gleichzeitig können neugierige Passanten es täglich als Teil des gesamten touristischen Angebots von Niš besichtigen (Abb. 9).

Auf dem Plateau selbst wurde eine neue Beleuchtung installiert. Das neugestaltete Heiligtum verfügt jetzt auch über eine Informationstafel mit einer kurzen Beschreibung des Ortes auf Serbisch und Englisch (Abb. 10). Um seine Authentizität zu bewahren und vor unbefugtem Zutritt zu schützen, ist der Raum mit Metallpfosten und Ketten eingezäunt (Abb. 11). Ein großer Kerzenständer (Abb. 12) und Bänke für Spaziergänger und Touristen wurden aufgestellt und vor kurzem befindet sich in einer Glasvitrine eine Nanula (Abb. 13) (sie ähnelt den Nanulas, die türkische Frauen einst trugen), **ähnlich der, die Zajde Badža laut der Legende getragen hat.**

Das neue Erscheinungsbild des Heiligtums Zajde Badža stellt einen wichtigen Schritt in der Erhaltung des kulturellen Erbes von Niš dar und trägt zu seiner reichen kulturellen Landschaft bei, während es gleichzeitig die Besucher mit der reichen Tradition und Spiritualität der Roma-Gemeinschaft vertraut macht.

ПРИЛОЗИ

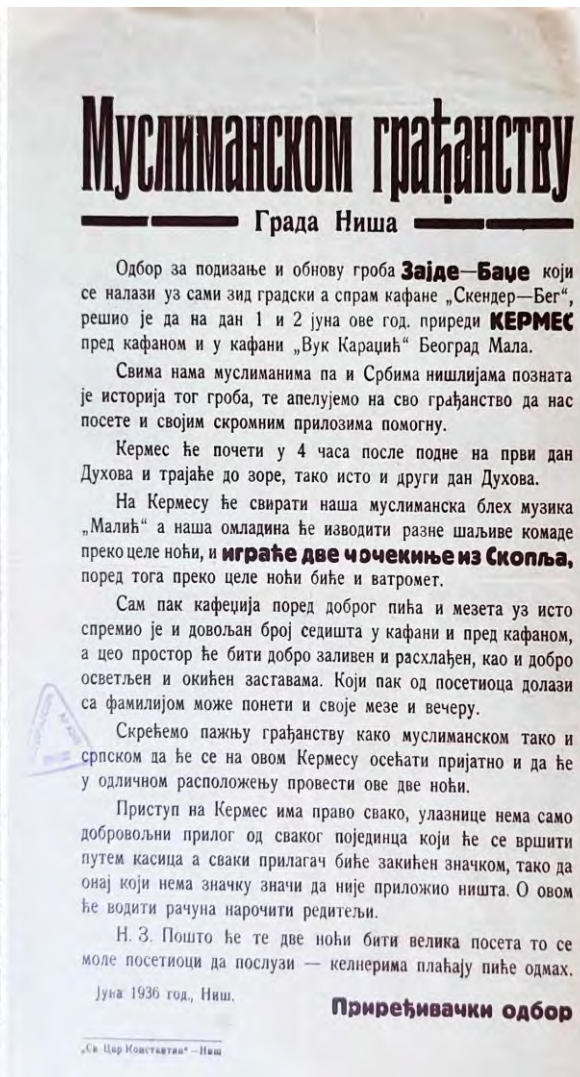
Zajde Badža (hronologija zapisa)

Графикон 1. Хронологија записа о Зајде Баџи

Слика 1. Џамија са минаретом поред ромског култног места („Време“, бр. 5452 од 20. марта 1937. године, стр. 7)

Слика 2. Позив за кермес (јун 1936. године) (Историјски архив Ниш)

Слика 3. Изглед ромског култног места 2001. године (Драган Тодоровић)

Слика 4. Изглед ромског култног места 2001. године (Драган Тодоровић)

Слике 5, 6 и 7. Светилиште Зајде Баџа
(у четвртак, на дан посете, 9. 6. 2011) (Ксенија Трофимова)

Слика 8. Градски челници у посети ромском култном месту 8. априла 2022. г.
Извор: https://www.ni.rs/svetilista-zajde-badzi-u-turistickoj-ponudi-grada/#pgcSgb-gl-1_32703

Слика 9. Данашњи изглед ромског култног места (Анђела Пејдо)

Слика 10. Информативна табла (Анђела Пејдо)

Слика 11. Ограда око ромског култног места (Анђела Пејдо)

Слика 12. Сталак за свеће (Анђела Пејдо)

Слика 13. Нанула у стакленој витрини (Анђела Пејдо)

ЛИТЕРАТУРА

- А., М. Споменик љубави. *Нишки весник* 2, 5 (2000): 22.
- Вукановић, Татомир. *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: Нова Југославија, 1983.
- Бојанић, Душанка. „Ниш до великог рата 1683“. У *Историја Ниша*, 1, 107–169. Ниш: Градина, Просвета, 1983.
- Ђорђевић, Драгољуб В. „Pogled na stare niške Roma“. У Jašić, Nenad *Stari niški Romi*, 113–115. Niš: Komrenski sociološki susreti, 2001.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. „Нишка ромолошка школа: замисао – приноси – перспектива“. У *Нишка ромолошка школа: библиографија / Romology School of Niš: bibliography: 1996–2005*, Тодоровић, Драган, 105–126. Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, 2006.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. „Роми гледани кроз културно окно“. У *Нишка ромолошка школа: библиографија / Romology School of Niš: bibliography: 1996-2015*, Тодоровић, Драган, 193–196. Ниш: УБ „Никола Тесла“, ЈУНИР и Машински факултет, 2017.
- Ђорђевић, Драгољуб В. and Ibrahim Osmani. „A Partial Reconstruction of the Romani Cult Place: The Blacksmith’s Shop in Preševo“. In *Cult Places on the Border*, eds. Ђорђевић, D. V., Todorović, D. and D. Krstić, 381–391. Niš: YSSSR, and Faculty of Mechanical Engineering, 2014.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић. *Јавор изнад главе (Класична вера и ромско-православна сеоска гробља)*. Ниш: Комренски социолошки сусрети, 1999.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић. „Зайде Баџа – култно место нишких Рома (прерада отоманске легенде у исламско-хришћанско светилиште)“. *Етно-културолошки зборник*, књига VII, 77–82. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 2001/2002.
- Ђорђевић, Драгољуб В. i Dragan Todorović. „Zajde Badža (Prikaz starijih i novijih zapisa o romskom kultnom mestu)“. У *Vere manjina i manjinske vere*, 249–260. Niš: JUNIR i Zograf, 2001.
- Djordjević, Dragoljub V. und Dragan Todorović. Zajde Badža. *Ost-West Europäische Perspektiven* 9, 1 (2008): 48–65.
- Ђорђевић, Драгољуб В., Dragan Todorović, and Dejan Krstić, eds. *Cult Places on the Border*. Niš: YSSSR, and Faculty of Mechanical Engineering, 2014.
- Ђорђевић, Тихомир. *Наш народни живот*, II и III. Београд: Просвета, 1984.
- Ђуровић, Богдан и Драгољуб Б. Ђорђевић. „Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу“. *Етно-културолошки зборник* 2 (1996): 66–72.
- Jašić, Nenad. *Stari niški Romi*. Niš: Komrenski sociološki susreti, 2001.

- Каниц, Феликс. *Србија – земља и становништво (од римског доба до краја XIX века)*, књига II. Београд: СКЗ, Рад, 1985.
- Крстић, Дејан. „Култна места торлачког дела Старе Планине“. *Пиротски зборник* 23–24 (1998): 51–56.
- Крстић, Дејан. „Континуитет култних места у Тимоку и Заглавку“. *Етно-културолошки зборник* 7 (2001./2002): 101–106.
- Милићевић, Милан. *Ђ. Краљевина Србија, нови крајеви*. Београд: Кр. – срп. државне штампарије, 1884.
- Petrović, Vidosav, prig. *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*. Niš, 2000.
- Петровић, Сретен. „Обичаји сврљичких Рома“. У *Митологија, магија и обичаји*, 394–409. Ниш: Просвета, 2000.
- Поповић, Миљивој Ар. „Миниатурна џамија са минаретом подигнута је у спомен побожне Заида-баци символа верности“. *Време* од 20. марта 1937. године, стр. 7.
- Saitović-Lukin, B., D. Todorović, D. B. Đorđević, I. Osmani, and R. Vučković. *Romani Cult Places and Culture of Death / Romane kultna thana thay i kultura meribasiri*. Niš: SVEN, 2005.
- Стајић, Светозар. *Грејачки Роми*. Ниш: Комренски социолошки сусрети, 2001.
- Стаменковић, Ђорђе. *Кључ старе Србије – нишке историјске занимљивости из два века*. Ниш: Просвета, 1997.
- Тодоровић, Драган, прир. *Нишка ромолошка школа: библиографија / Romology School of Niš: bibliography: 1996–2005*. Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, 2006.
- Тодоровић, Драган, прир. *Нишка ромолошка школа: библиографија / Romology School of Niš: bibliography: 1996–2015*. Ниш: УБ „Никола Тесла“, ЈУНИР и Машински факултет, 2017.
- Трајковић, Ива. „Роми – Цигани Ниша“. *Зборник 9*. Ниш: Народни музеј, 2000.
- Трофимова, Ксения. „Конструирование священных мест в мультикультурной среде: пример святилища 'Зайде Башче' в Нише (Сербия)“. *Государство, религия, церковь* 2 (2014): 204–230.
- Trofimova, Ksenia. „Constructing Holy Spaces in a Multicultural Milieu: The Case of Zajde Bašće Shrine in Niš (Serbia)“. *State, Religion and Church* 3, 2 (2016): 79–101.
- Ђирић, Јован. „Насеља Рома као обележја градске периферије“. *Лесковачки зборник* 19 (1979): 219–224.
- Ђирић, Јован. „Роми“. У *Енциклопедија Ниша*, т. I, *Природа, простор, становништво*, 183–186. Ниш: Градина, 1995.

СПИСАК ИМЕНА

Арсић, Мирјана 16, 17
Асић, Неша 21, 23
Бојанић, Душанка 11
Бремер, Томас (Thomas Bremer) 9
Вукановић, Татомир 7, 26
Вучковић, Раде 8
Ђорђевић, Драгољуб Б. 7, 8, 9
Ђорђевић, Тихомир 7
Ђуровић, Богдан 7
Јашић, Ненад 7, 16, 19, 25
Каниц, Феликс (Felix Kanitz) 12, 25
Милићевић, Милан Ђ. 12, 17, 18, 19, 25
Османи, Ибрахим 8
Петровић, Сретен 7, 9
Поповић, Миливоје Ар. 14
Саитовић Лукин, Баја 8
Стајић, Светозар 7
Стаменковић, Ђорђе 7, 16-18
Тодоровић, Драган 7, 8
Тодоровић Тодор, Зоран 9
Трајковић, Ива 7, 18, 25
Ђирић, Јован 7
Челебија, Евлија (Evliya Çelebi) 11,
17, 25

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

Драгољуб Б. Ђорђевић (1954, Доњи Комрен, Ниш), социолог религије, ромолог и кафанолог, доктор социолошких наука, пензионисани редовни професор *Социологије културе и морала* и *Професионалне етике инжењера* Машинског факултета Универзитета у Нишу, почасни председник Југословенског удружења за научно истраживање религије (ЈУНИР), члан Одбора за проучавање живота и обичаја Рома и Одбора за проучавање националних мањина и људских права САНУ, члан Српског књижевног друштва, награђеник „Награде Десимир Тошић“ за најбољу књигу из публицистике (*Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и околост*, 2011) и награде „Војин Милић“ за најбољу социолошку књигу у 2023. години (*Лифт није играчка: социолошка казивања о лифту /у, испред, иза и околост њега/*, 2023).

Објавио шест стотина радова у домаћим и страним часописима, написао и приредио преко педесет књига и зборника, међу којима су најновије публикације:

1. *Питао сам малог пужа (Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу)* (2019, друго издање),
2. *Цепна социологија за почетнике* (2020, треће издање),
3. *Секте и култови* (2020, друго издање),
4. *Тома Семафорџија: социолошки портрет брисача шофершајбни* (2020, саписац Д. Тодоровић),
5. *Допринос Рома култури народа у Србији* (2022, саприређивачи Т. Варади и Д. Тодоровић),
6. *Лифт није играчка: социолошка казивања о лифту (у, испред, иза и околост њега)* (2023),
7. *Лепа села лепо копне* (2024, саприређивач А. Г. Костадиновић) и
8. *О њима за нас: прилози историји српске социологије* (2024).

Електронска пошта: brkab@junis.ni.ac.rs

Драган Тодоровић (Ниш, 1971), доктор социологије, социолог мањинских идентитета, социолог религије и ромолог, редовни професор *Основа социологије* и *Социологије мањинских идентитета* на Департману за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, уредник серије *Philosophy, Sociology, Psychology and History* часописа *Facta Universitatis* Универзитета у Нишу, председник *Југословенског удружења за научно истраживање религије* (ЈУНИР), члан Одбора за проучавање живота и обичаја Рома и Одбора за проучавање националних мањина и људских права САНУ.

Самостално и у коауторству написао и приредио 55 књига и зборника, међу којима су најновије публикације:

1. *Бити социолог (Споменица Драгољуба Б. Ђорђевића)* (2019),
2. *Тома Семафорџија (Социолошки портрет перача шофершајбни)* (2020) (саписац Д. Б. Ђорђевић),
3. *Корен и крила (Монографија поводом 50 година Филозофског факултета Универзитета у Нишу)* (2021) и
4. *Допринос Рома култури народа у Србији* (2022) (саприређивачи Т. Варади и Д. Б. Ђорђевић).

Електронска пошта: dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

Зоран Тодоровић Тодор. (1959, Смедеревска Паланка), *графичар* и *сликар*, дипломирао на Факултету примењених уметности у Београду, одсек графика, у класи професора Божидара Џемерковића (1984), члан УЛУС-а (1985), професор ликовне културе у Паланачкој гимназији (1987). Учествовао је на преко 200 групних изложби у земљи и иностранству.

Сликарство је његово примарно опредељење. Циклус „Корозија“ из последње деценије, који чине слике рађене на дрвеној подлози или медијпану, са аплицираним металним, најчешће лименим елементима од гвожђа, цинка или алуминијума, чисти или премазани емајлима разних боја са сликаним интервенцијама уметника, ликовни критичари окарактерисали су као *нови нови енформел*.

Електронска пошта: zoran.todorovic.todor@gmail.com

